

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjydske Aarbøger

III. RÆKKE

II. Halvbind

1939

Udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland

A A B E N R A A

Sønderjydske Aarbøger

3. Række.

1939

Udgivet

af

Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

H. Lausten-Thomsen

Hans Lund

Karl N. Bock

Aabenraa.

Højmdal's Bogtrykker

1939.

INDHOLD:

H. Lausten - Thomsen: Sønderjydske årbøger i 50 år	Side 1— 7
Olav Kjems: Kjemsgaards Saga	» 8— 43
Jørgen Swane: Blik Fabriken »Gothaab«	» 44— 76
Fr. Schrøder: Brødremenighedens Indre Missions- Gerning i Nordslesvig	» 77—122
Hans Schmidt: I Krigens Vold	» 123—145
Sth. Gudmundsson: Islandske Frivillige	« 146—151
Aug. F. Schmidt: Folkemindeforskeren Fr. Ohrt ..	» 152—159
Cl. Eskildsen: Kiel - Hamborg - København - Aar- hus	» 160—168
Holger Hjelholt: De store Landboreformer i Søn- derjylland	» 169—187
Carsten Petersen: Kirker i Tørninglen Provsti..	» 188—231
Thade Petersen: Isfloden	» 232—240
Peter Skautrup: Navnegivningen i Vadehavet ..	» 241—255
Elise Bockelund: Breve fra Godfred Rode	« 256— 270
Anmeldelser:	
Carsten Petersen: Slesvigske Præster (ved Hejsel- bjerg Paulsen)	» 271—279
Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Hol- steins (ved Hejselbjerg Paulsen)	» 280—284
H. F. Petersen: Fra Sydslesvigske Præstegaarde (ved C. W. Noack)	» 285—287
Karl Nielsen Bock: Niederdeutsch auf dänischem Substrat (ved Marius Kristensen)	» 288—291
Jens Holdt: Niels Johannes Holm 1778—1845 (ved Fr. Schrøder)	» 292—297
N. H. Jacobsen: Skibsfarten i det danske Vadehav (ved Thade Petersen)	» 298—301
Karl N. Bock og M. Michelsen: Aarsberetning og Regnskab (ved Karl N. Bock)	» 302—309

De store Landboreformer i Sønderjylland.

(Foredrag, holdt ved Dansk historisk Fællesforenings Aarsmøde
i Aabenraa den 19. Maj 1939.)

Af Holger Hjelholt.

Den tyske Forfatter Ernst Wiechert skrev for et Par Aar siden en ualmindelig smuk Bog af selvbiografisk Art: *Wälder und Menschen. Eine Jugend*, og der er i den en enkelt Betragtning, som jeg gerne vil have Lov at bruge som Indledning til det efterfølgende. Som en Mand vel omkring de halvthundrede ser Wiechert tilbage over de svundne Aar, ser sig som ved den ene Ende af en lang, lang Vej, der strækker sig mellem dunkle Krat og indtil Jordens Ende. Og der langt borte i Baggrunden ser han sig selv staaende som en lille Dreng, barfodet, med Hyrdestav i Haanden, en Dreng, der drager ud med sin Hjord for at erobre sin Verden. Og det, som man ellers ikke til daglig har fremme i Bevidstheden, staar pludselig klart for ham: den uhyre Afstand, der skiller én fra sin Begyndelse.

Som en Mand omkring de halvthundrede ved at se tilbage over sin Udvikling oplever Fornemmelsen af Perspektiv og Afstand, saadan gør Historikeren det ved sin Fordybelse i fremfarne Tidens Begivenheder og Samfundstilstande. Da vi i Fjor mindedes de tre Gange halvthundrede Aar, der var forløbne siden *Stavnsbaandets Ophævelse* i Kongeriget, og mange Historikere og Jubilæumsskribenter greb Pennen for i Artikler og mere eller mindre indgaaende Undersøgelser at tegne et Billede af de store Landboreformers Tidsalder, da fæstedes Blikket stærkt ved den uhyre Afstand, der skiller Nutidens Landbrug fra Datidens, Nutidens Bonde fra det 18. Aarhundredes stavnsbundne Hovbonde. Der var, som vi erindrer, ganske vist de Folk, der i Stedet for at dvæle ved Udviklingen og Fremskridtene søgte at trække Paralleller mellem Nutid og Datid og mente, at Bondestandens nuværende Tynge og Hov-

bondens Aag vel saadan omtrentlig kunde veje lige meget, og der var historisk-politiske Røster, der med Plougs Ord fra Fæsten 1888 med Føje spurgte: »Tør vi prise Bernstorffs Eftermæle — uden i hans Aand at handle selv?« Det store og blivende Indtryk ved Fordybelsen i Datidens Samfundsforhold var dog Afstanden mellem da og nu.

Som vi ved, udgør Forordningen af 20. Juni 1788 kun en enkelt af de mange Forordninger, hvoraf Reformtiden prægedes, alligevel betydningsfuld nok til, at vi i Kongeriget lader 1788 være Mindeaaet for de store Landboreformer. I Sønderjylland derimod er det, som jeg skal vise, vanskeligere at knytte Mindet om Reformerne til et enkelt Aar. Nok kom Vaarrens Budskab i 1788 saa tidligt til Landet som sjældent før eller efter — allerede den 13. April sprang det gamle Bøgetræ i Augustenborg Slotspark ud¹⁾ — men den tidlige Vaar indvarslede ikke i Sønderjylland nogen Frihedsreform saadan som Stavnsbaandsløsningen i Kongeriget. De Baand, der snærede Dele af den slesvigske Bondestand, Livegenskabet, løstes lidt efter lidt i Aarhundredets sidste Aartier paa de fleste Godser, og lovformeligt og endeligt afskaffedes Livegenskabet først ved en Forordning fra 1804. Og noget rigtigt Holdepunkt for at vælge et bestemt Mindeaar giver heller ikke de andre vigtige Landboreformer — om Udskiftningen kom f. Eks. to betydningsfulde Forordninger med nogle Aars Mellemrum. Vi maa da holde os til, at det er Tiaarene væsentlig efter Christian VII.s Regeringstiltrædelse, som vi mindes som den store Landboreformtid i Sønderjylland.

Fra slesvig-holstensk Side fremhæves ofte og ikke uden Berettigelse de mange fælles Baand mellem det danske Hertugdømme Slesvig og det tyske Hertugdømme Holsten. Ogsaa Livegenskabets snærende Baand var delvis fælles, idet Livegenskabet fra Holsten havde bredt sig til Sydslesvig og forskellige angelske Godser. Men det maa iøvrigt siges, at en Sysselsættel-

¹⁾ Sønderj. Aarb. 1929. S. 107.

se med Landboreformernes Lovgivning giver et stærkt Indtryk af et Svælg mellem Slesvig og Holsten og viser, hvor inderligt den sønderjydske Bondestand, Landets Marv, ved den gældende Jydske Lovs Bestemmelser knyttedes til det egentlige Danmark. Trods det administrative Fællesskab i Hertugdømmernes øverste Styrelse — i det saakaldte Tyske Kancelli og i Rentekammerets tyske Kammerkancelli — kunde der heller ikke blive Tale om fælles Forordninger paa Landbolovgivningens Omraade. I Holsten fandtes f. Eks. hverken Ornum eller Kirkestuf eller gjaldt Jydske Lovs Regler om Reb og Maal.

— — —

En Foranstaltning, der udførtes i Aarhundredets fire sidste Aartier, og som for den slesvigske Bondestand blev af stor Betydning, var i sit Udspring egentlig ikke af reformatorisk Art. Jeg tænker paa den omfattende Afhændelse og Udstykning af Krongodset, der fandt Sted, og til hvilken Plan den danske Stats Finansnød, fremkaldt ved de store Rustninger under Krisen 1762, havde givet Stødet. Det var saa vist ikke en Plan, som Konseillets Medlemmer foreslog Kongen med Glæde. I deres Forestilling fra Begyndelsen af Aaret 1764 udtalte de tværtimod, at de vilde have prist sig lykkelige, om de kun havde maattet sysselsætte sig med nye Erhvervelser, og at de vilde ønske og haabe paa, at den Dag maatte komme, da Gælden var ude af Verden, og da Staten atter vilde blive i Stand til at anbringe Penge i Jordegods!¹⁾ Men Nødvendigheden krævede, at den bitre Pille blev slugt, og da først dette var sket, var det andre Ræsonnementer, der fremførtes: at det var mere fordelagtigt, at Jorden var i Privateje end i Statens Eje, at en Udstykning af Godserne skaffede Plads til flere Familier og saaledes fremmede Befolkningsforøgelsen, og at mindre Ejendomme plejede at blive bedre dyrkede end store. Hvor udmærkede disse Grunde end maatte være, og hvor stor Vægt man end i Regeringskredse maa have lagt paa dem, saa maa det dog betones,

¹⁾ Rentekammerets tyske Forestill. 1764 7/2 (Nr. 108). (Rigsarkivet).

at Synspunktet om ved Bortsalget at skaffe Staten Penge og øgede Indtægter aldrig tabtes af Syne.

Ved Afhændelsen af Krongodserne blev det nu af største Betydning, at Domænegaardene ikke solgtes samlede til de højstbydende — noget, Kammeret for Resten først havde prøvet paa — men at de deltes i mindre Parceller, der bortsolgtes paa nærmere fastsatte Vilkaar. Der fandt altsaa en udstrakt Udstykning Sted — en Fremgangsmaade, der jo virker helt nutidigt. Om Vilkaarene for Salgene i de første Aar — 1765 til 1768 — skal jeg anføre, at Parcellerne solgtes til evig Arv og Ejendom, og at der ikke skulde udbetales nogen Købesum, men at der vilde være at svare en aarlig uafløselig Afgift, Kanon, til Kronen. Størrelsen af denne var det, som var Genstand for Opbuddet ved Parcellernes Bortsalg. Ved Udparcelleringen bestemtes det, at der skulde sørges for, at ogsaa Kaadnere og Indster fik overladt nogen Jord mod en nærmere fastsat Afgift. Ved Domænegaardenes Nedlæggelse bortfaldt jo Hoveriydelserne fra Bønderne, og der fastsattes en Pengeafgift, som disse havde at svare i Stedet.

I Midten af Maj 1768 foregik Oprettelsen af Generallandvæsenskollegiet i København og af den slesvig-holstenske Landkommission paa Gottorp med det Formaal at fremme Reformer i Landbruget, denne »Hovedkilde til en Stats Flor og Velstand«. Generallandvæsenskollegiet gik ganske vist allerede ind i 1773, og dets Forretninger henlagdes atter under Rentekammeret, men Landkommissionen kom til at bestaa til et godt Stykke ind i det 19. Aarhundrede, og dens Virksomhed fik en overordentlig Betydning for Landboforholdene i Slesvig. Der udstedtes for den en Instruks, bestaaende af ikke mindre end 18 Paragraffer og indeholdende et meget omfattende Arbejdsprogram. Blandt de Opgaver, som den havde at løse, var ogsaa den fortsatte Udparcellering og Afhændelse af Domænegodset.

De Vilkaar, paa hvilke Parcellerne bortsolgtes af Landkommissionen, kom imidlertid til paa et væsentligt Punkt at ad-

skille sig fra de Betingelser, der hidtil var brugt ved Bortsalgene. Ved de hidtidige Salg havde det som sagt været den aarligt svarende Kanon, der havde været Genstand for Opbuddet, og den Menneskene iboende Letsindighed havde givet sig grelle Udslag ved at drive Kanon op i en Højde, som det i Længden var Parcellisterne ganske ugørligt at udrede. Rentekammerets øjeblikkelige Glæde over de indbringende Salg havde saaledes al Udsigt til at afløses af sørgelige Skuffelser, hvad ogsaa blev Tilfældet. Men ved de af Landkommissionen foretagne Bortsalg gik man over til at fastsætte en bestemt Kanon, svarende til, hvad man mente, Parcellerne var i Stand til at bære, og hvad der blev gjort til Genstand for Auktion, var en Købesum, som Køberen desuden vilde have at udrede ved Overtagelsen. Trods Auktioners Indflydelse paa den menneskelige Lidenskab turde det dog vel forventes, at en Køber kunde skønne over, om den budte Sum og hans økonomiske Evne stod i et nogenledes rimeligt Forhold til hinanden.

I Udparcelleringen af Domæner indtraadte der i 1784 en Pavse, idet Landkommissionen havde faaet saa mange Hverv overdraget, at det fandtes formaalstjenligt, at Udparcelleringen for en Tid stilledes i Bero. Man skønnede ogsaa, at Jordhungeren da var ved at være mættet, og de lysthavendes Antal dalende, saa fortsatte Nedlæggelser vilde være mindre fordelagtige for Kronen. Efter nogle Aar optoges Udparcelleringen dog igen og blev ved til Slutningen af Aarhundredet, da man havde solgt alle de Domæner, som man ved Landkommissionens Nedsettelse i 1768 havde tænkt paa at sælge. Det er altsaa ikke rigtigt, naar *Max S e r i n g* i sit store Værk fra 1908 om *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein* taler om Tidsrummet 1765 til 1786 som det, i hvilket Domænerne nedlagdes. Misforstaaelsen skyldes sikkert det Skrift om Domænernes Nedlæggelse, som den Deputerede i Rentekammeret *H. K a m p h ö v e n e r* i 1787 udgav, men i Skriftets Titel hedder det dog udtrykkeligt, at det er en »Beschreibung der bereits vollführten Nie-

derlegungen«, en Beskrivelse af de allerede udførte Nedlæggelser.

Kamphöveners Skrift var et, dog ikke ensidigt, Forsvar for Domænernes Nedlæggelse, og han gjorde udførligt rede for de betydelige Fordele, som han mente var forbundet dermed. At Staten vandt adskilligt øgede Indtægter, var uimodsigeligt, men det svage Punkt her var unægtelig, at Pengenes Værdi er saa skiftende. Herfor havde Kamphövener ogsaa Blik, da han egentlig helst havde set Kanon fastsat i »Naturalier«, der saa kunde omregnes efter de til enhver Tid gældende Priser. En anden stor Fordel — af social Art — var den talrige Række nye Landbrug, som Domænernes Udstykning skabte. At denne Udstykning i mindre Brug ogsaa vilde øge Landets Produktion som Helhed, følte Kamphövener sig — og med Rette — overtydet om, selv om Herregaardssmørret jo endnu længe skulde beholde Fortrinet frem for Bondesmørret. I Løjt, udtalte Kamphövener dog, var der mange Bønder, der lavede lige saa godt Smør som paa adskillige store Gaarde.

Ved Domænernes Nedlæggelse afløstes som sagt Hoveri-ydelserne til disse, og der fandt endvidere en delvis Overgang til Selvejendom Sted. Og endelig afskaffedes Livegenskabet paa den eneste Domæne i Slesvig, hvor det bestod, nemlig Lindau i Nærheden af Ekernførde. Paa de holstenske Domæner, hvor Livegenskabet raadede, ophørte det ligeledes ved disses Bortsalg.

Den personlige Ufrihedstilstand, som Livegenskabet betød, maatte naturligt i Oplysningens Tidsalder virke som en Skamplet paa Tiden, en Skamplet, som det gjaldt om snarest gør ligt at faa aftvættet. Man havde ikke kunnet undgaa, skrev en af Reformvennerne, C. H. von Eggers, en af A. P. Bernstorffs Medarbejdere, at faa Øjnene op for Livegenskabets Rædsler, da »den humanere Statsfilosofis Grundsætninger«, efter at Rousseau havde foretaget sine Undersøgelser, udbredtes i Norden.¹⁾ Og en anden af Oplysningstidens kendte Skri-

¹⁾ Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter. 1805. I. S. 495 f.

benter, August Hennings, en Mand, der stod Ernst Schimmelmänn nær, udtalte i et Skrift fra 1785: »Fornuftige Statsmænd nægter ikke længere, at man ikke kan tænke paa at faa Velstand i et Land, saa længe der endnu findes Spor af Livegenskab. Den, der gør sig rigtige Begreber om Moralen, vil ligeledes indse det uforsvarlige, der for Gud og Mennesker ligger i Livegenskabet.«¹⁾

Ved Afskaffelsen af Livegenskabet paa Domænerne var Staten gaaet i Spidsen med et godt Eksempel, og at man i Regeringskredse ønskede, at de private Godsejere vilde følge dette, kunde der ikke være Tvivl om. Men medens i Kongeriget Stavnsbaandet ophævedes ved et Paabud fra oven, saa ønskede A. P. Bernstorff, der fra 1784 til sin Død i 1797 var Chef for Tyske Kancelli, at Livegenskabet i Hertugdømmerne maatte afskaffes gennem frivillig Tilslutning fra Ridderskabet. Dette hans Ønske var sikkert dikteret af Hensyn til de ridderskabelige Privilegier, som han ikke vilde gaa for nær.

Regeringens Eksempel blev i Aarhundredets sidste Aartier ogsaa fulgt af adskillige Godsejere. Eggers bemærker — lidt bidsk — at hist og her viste en Godsejer sig i det mindste tilbøjelig til at gøre sig behagelig for Hoffet ved Frigivelsen af sine livegne,²⁾ men foruden dette Motiv har man sikkert Lov at regne med, at ogsaa til de livegnes Herrer udbredte »den humanere Statsfilosofis Grundsætninger« sig. Om Frigivelsen i 1786 af de livegne paa Godset Ekhof i Dänischwold findes der en samtidig udførlig Skildring,³⁾ hvoraf jeg skal anføre lidt. Ekhof ejedes da af Grev Conrad Holck, velkendt eller mindre vel kendt som Deltager og Anfører i den vilde Lystighed ved Hoffet i Christian VII.s første Regeringsaar. Ved Reformerne paa Ekhof viste han sig imidlertid over for sine Bønder som en ægte »Menneskeven«, for at tale Tidens Sprog. Han lige saa lidt som hans fortræffelige Gemalinde kunde

¹⁾ Ueber die wahren Quellen des Nationalwohlstandes, Freiheit, Volksmenge, Fleiss.... S. 26.

²⁾ Det skand. Litteraturselsk. Skr. 1805. I. S. 500.

³⁾ Schleswig-Holstein. Provinzialberichte. 1787. I. S. 30—48.

nogen Sinde lade være at gøre godt og at fremme Menneskelykke, saa vidt deres Indflydelse rakte! Grev Holck lod Beboerne paa Godset faa deres Steder i Arvefæste uden Købesum, og der udfærdigedes to Slags Arvefæstekontrakter, henholdsvis for de større og for de mindre Arvefæstere. De første ansattes til at svare Afgifter baade i Penge og Naturalier, de sidste kun i Penge, og begge forpligtedes til at udføre bestemte Tjenester for Godset, nogle uden, andre mod en aftalt Betaling. Samtidig udlagdes der af Hovmarkerne Jord til hver Kaadner og Inderst, og Greven lod bygge Huse paa disse Jordlodder.

Den Dag, da den nye Indretning iværksattes, og da Bønderne fik overrakt og underskrev Arvefæstekontrakterne, var den 15. Oktober 1786 — samme Dag som Grevinde Holck holdt sin Kirkegang efter Barsel. Bønderne samledes paa Slottet, men det Øjenvidne til Begivenhederne, der har givet os den førnævnte Skildring, savnede noget af den rette Frihedsaand og Begejstring hos dem: Kunde man ikke have ventet at se dem ile med vingede Fjed til Slottet, se Længslen tindre i deres Blikke og gløde paa Kinderne og Glæden udtrykke sig i Miner og Festdragt! Men der var intet af alt dette, tværtimod havde en af Bønderne, som han om Morgenen havde talt med, meget flegmatisk sagt, at han bekymrede sig kun lidt om Forandringen, vidste ikke, om de vilde faa det bedre efter end før, men stolede paa Naadigherren! Saadanne Toner kunde ikke andet end skurre stygt i en Frihedssværmers Øren. Billedet blev dog noget ændret senere hen paa Dagen, og Frihedsstemningen kom frem, maaske vel ikke helt uden Indflydelse af den gode Beværtning, da det var det sidste Høstgilde, Greven gav. Greven talte venligt med dem alle, der taltes om »Standsforandringen«, og nu og da tiltalte Greven en Bonde som »Arvefæster«. Trods Beværtningen opførte alle sig pænt, som det sømmede sig for frie Mænd, og trods Festen Natten igennem saas de næste Morgen hver ved sit Arbejde. Det var at se paa dem, hævder Beretteren, at nu arbejdede de for dem selv og for deres Børn!

I Midten af 90'erne lykkedes det Bernstorff at faa det slesvig-holstenske Ridderskab som Stand til at tage Initiativet til frivilligt at foreslaa Ophævelsen af Livegenskabet. Der nedsattes af Ridderskabet en Kommission herom, og efter forskellige Drøftelser indgik denne i 1797 med en Forestilling til Kongen, hvori det udtaltes, at havde det tidligere stundom været nødvendigt at bede Majestæten om Opretholdelse af de adelige Godsers Privilegier, hvor meget glædeligere var det saa ikke nu at kunne nærme sig Tronen for at bringe et Offer, der var fremkaldt af Følelsen for Menneskevel og Menneskelykke.¹⁾ Flertallet af Godsejerne havde foreslaaet Livegenskabets Ophævelse inden for en Tidsfrist af 8 Aar. I Slesvig fandtes paa det Tidspunkt endnu 24 Godser med Livegne trods de adskillige Godser, hvis Besiddere allerede frivilligt havde ophævet det. — At Ridderskabets Forestilling fik den fornødne Paaskønnelse hos Kongen, siger sig selv. Kongen ønskede, hedder det i den kongelige Resolution, den snarlige Opnaaelse af Maalet og vilde agte enhver, som bidrog dertil, saa meget højere.

Lovformeligt fastsloges Livegenskabets Ophævelse først ved Forordningen af 19. Decbr. 1804, hvori det hedder, at Livegenskabet fuldkommen og for stedse og uden nogen som helst Undtagelse ophører fra 1. Jan. 1805, og at Kontrakter, ifølge hvilke frie giver sig som livegne til andre, er ugyldige. Men foruden denne ubetingede Hævdelse af den personlige Frihed indeholdt Forordningen meget vigtige Bestemmelser, der skulde værne om de frigivnes fortsatte økonomiske Eksistens. Denne afgang jo af den af dem dyrkede Jord, og da denne almindelig ansaas for at tilhøre Godsejeren, stod det altsaa i dennes Magt at fordrive de frigivne fra Jorden, og det Spørgsmaal laa da nær, om ikke den personlige Frihed var købt alt for dyrt. For at sikre de frigivne bestemte nu Forordningen dels, at Godsejeren havde Pligt til Forsørgelse (Aftægt) over for de Bønder, Kaadnere og Inderster, der ikke ved Forpagtning

¹⁾ Tyske Kanc. Forestill. 1797 Nr. 813 (Rigsarkivet).

eller lignende forblev paa de af dem hidtil brugte Steder, og dels, at Tallet af de paa hvert adeligt Gods værende med Jord forsynede Familiesteder ikke maatte formindskes. Dette sidste var jo en vigtig Begrænsning af Godsejerens Raadighedsret over Bondejorden, en Begrænsning ud fra det Synspunkt, at Statens Tarv ikke tillod en Formindskelse af de jordejende Familiers Antal. Den tidligere nævnte Eggers, der nu var Deputeret i Tyske Kancelli, udtalte bl. a. om disse Bestemmelser, at Regeringen havde at optræde som Formynder for de moralsk umyndige, der ellers udsattes for at fornærmes til deres ubodelige Skade.¹⁾

Naar Livegenskabets Ophævelse skildres, er der en Mand, som ikke maa glemmes, nemlig den danske Stats faktiske Hersker, Kronprins Frederik. Denne Reform var en af ham længe næret Yndlingstanke, og i et Brev til Tyske Kancellis Chef, I. S. Møsting, skrevet to Dage før Forordningens Udstedelse, udtaler Kronprinsen, at han med megen Fornøjelse har læst Forestillingen og Forordningen »om det mig stedse forhadte Livegenskabs nu fuldkomne Ophævelse«. Herved gik, som sagt, en Yndlingstanke i Opfyldelse. Reformvennerne blandt den danske Enevældes Tjenere havde Grund til at føle sig stolte. Som Eggers skrev: »I dette Rige, hvis Forfatning saa ofte er blevet smædet af ukyndige Skribenter, hvis gode Folk saa mange Forfattere af Rejsebeskrivelser har miskendt, har — dette maa Historiens Annaler bevidne — den ægte Humanitet tidligere end i de fleste andre Lande løftet sin Røst.«²⁾

Medens Livegenskabets lovformelige Ophævelse i Hertugdømmerne skete et godt Stykke Tid efter Stavnsbaandsløsningen i Kongeriget, saa var man i Sønderjylland i hvert Fald ikke bagefter med Hensyn til en anden af Tidens store Landboreformer, Udskiftningen af Landsbyfællesskabet. Udskiftningen begyndte her meget tidligt ad frivillig Vej,

¹⁾ Det skandin. Litteraturselsk. Skr. 1806. II. S. 166.

²⁾ Denkwürdigkeiten aus dem Leben des .. Grafen von Berntorff (1800). S. 40.

og straks efter Christian VII.s Tronbestigelse greb Staten ind med et Par Forordninger for at fremme Udskiftningen. At denne mødte adskillig Modstand fra Tilhængerne af det fra Fædrene nedarvede, er forstaaeligt, og jeg skal fra Tiden før Statens Indgreb nævne et Par Eksempler paa den Modstand, Reformvennerne havde at kæmpe med, og som de maatte forsøge at overvinde.

I Landsbyen Hygum i Frøs Herred var i Begyndelsen af 1760'erne 12 af de 16 Lodsejere blevet enige om Udskiftningen. De drivende Kræfter var aabenbart Herredsfogeden og Præsten. Af de 4 andre var den ene, der hørte til Gram Gods, ikke imod, men de tre øvrige vilde ikke indlade sig herpaa. Som Bevæggrunde til Modstanden anføres for den ene, der var Storbonde, Gerrighed, for de to andre pur Egensindighed. Det er Herredsfogeden, der i en Erklæring nogle Aar senere nævner disse mindre kønne Bevæggrunde,¹⁾ og samtidig hævder han for Resten, at de fleste Bønder næsten maa tvinges til det gode, medens de snart kan blive enige om det slette! Skete Udskiftningen, vilde Glæden sikkert blive stor, og han for sit Vedkommende vilde prise sin Lykke, om han kunde bringe det saa vidt at faa sin Gaards Jorder samlede.

En langvarig og haardnakket Modstand mod sine Bestræbelser for at faa udskiftet mødte ogsaa Nicolaus Oest, der i Aaret 1744 var blevet Præst i Nykirke i Angel, der hørte til de daværende Lyksborgske Besiddelser. Da han endelig omkring tyve Aar efter havde faaet Udskiftningen iværksat, udgav han et lille Skrift med en Redegørelse for Udskiftningens Fordele i Almindelighed og en Beskrivelse af, hvordan man var gaaet frem i Nykirke.²⁾ Skriftet var forsynet med en Fortale af hans Provst, Philip Ernst Lüders, en ivrig Talsmand for Forbedringer paa Landbrugets Omraade og Forfatter til en umaadelig Mængde Skrifter herom. Lüders' Navn møder

¹⁾ Skrivelse 20. Aug. 1768 i Slesv. holst. Landk. Abt. 25^l. Nr. 35 (Rigsarkivet).

²⁾ Oeconomische Abhandlung von dem Acker-Umsatz (1765).

vi for Resten i Johan Heinrich Voss' kendte Idyl, Louise, hvor den gamle Præst skænker Svigersønnen Lüders' Skrift om Havedyrkning, da han har hørt, i hvilken ilde Tilstand Svigersønnens lige overtagne Præstegaardshave befinder sig. Da Svigermoderen ser efter, om alt er i Orden i de nygiftes Værelse, siger hun: »Ihm zu dämpfen die Unruh, — Will ich die Pfeif herlegen und was sonst wünschet ein Raucher; — Auch zur Belustigung noch dies Buch von Garten- und Baumzucht, — Aufgeklappt, das der Vater dem Eidam schenkte zum Hausbuch«. — Oest kunde paa Titelbladet til sin lille Bog prange med at være Medlem af det kongelige danske Agerbrugsakademi, Provsten, den fornemmere, kunde desuden rose sig af Medlemsskab i et Par udenlandske Landbrugsselskaber.

Begge Præsterne holdt paa, at det var vel foreneligt med deres Kald som Sjaelesørgere at interessere sig for deres Sognebørns timelige Velfærd, og at det bestaaende Markfællesskab var højst hinderlig for denne og gav Anledning til mangfoldige Stridigheder. I mange Landsbyer, udtalte Provsten, blev Ismaels og hans Efterfølgeres Love ærede som Rettesnor for den gensidige Tænkemaade! Han sammenlignede Fællesskabet med, om f. Eks. 16 Familier boede sammen paa den Vis, at hver Familie nok havde særskilt Beboelseslejlighed, men at de alle havde fælles Køkken, Spise-, Mælkekammer osv., og at Brugen af disse skulde ske efter forudgaaende fælles Aftaler. Pastor Oest betonedede, hvordan Fællesskabet holdt Fremskridt i Landbruget nede, bundet som det var i en ufornuftig Slendrians tyranniske Aag. Han anførte tillige de mange Stridigheder, som Fællesskabet fremkaldte, hvordan man pløjede af Naboens Ager, høstede noget af hans Korn, hvordan Kreaturer, der rev sig løse, trampede Naboernes Korn ned, o. s. fr.

I 1744, da Oest blev Præst i Nykirke, forefandt han Halvdelen af Pastoratets Jord indtaget i Lykker, medens den anden Halvdel laa i Landsbyens tre Marker, Øster-, Vester- og Søndermark. Han søgte at overtale Bymændene til at

gaa ind paa en almindelig Udskiftning og vandt ogsaa mange herfor, men med tre af dem holdt det haardt. Den ene af disse var gammel og vilde ikke høre Tale om Forslag, der paalagde ham nye Arbejder. Denne Hindring fjernedes imidlertid, da han overlod Stedet til sin Søn, der, hvad saa ofte er Tilfældet med en yngre Generation, havde andre Tanker end de gamle. Nummer 2 var fra Isse til Fod gennemtrængt af gammel Fordom. Han vandt Pastor Oest dog dels ved at erklære sig villig til at hjælpe ham med Omkostningerne og dels ved at overbevise andre, hvis Ord gjaldt meget hos ham. Men Nummer 3 forblev ubøjelig. Han havde ved Stedets Overtagelse givet sin Svigerfader det Løfte ikke at indvillige i nogen Forandring, og herfra lod han sig ikke rokke. Først da han flyttede til en anden Egn, og en »bedresindet« Efterfølger kom i hans Sted, blev der endelig Mulighed for Oest at virkeliggøre sin Plan, men da var der ogsaa hengaaet 18 Aar. Han synes dog ikke at have tabt noget af sin Energi, men besluttede at smede, mens Jernet var varmt, og opnaaede Fyrstens Tilladelse til Udskiftningen paa Betingelse af, at alle var enige, og at der intet foretoges til Skade for Jagten. Den sidste Betingelse bevirkede, at Markerne foreløbig ikke fik levende Hegn. I Efteraaret 1763 lykkedes det at faa Østermarken delt, og denne Deling gav Smag paa at fortsætte med de andre Marker. Det første Arbejde paa det nye Land behagede, skriver Oest, enhver. De Fordele, som man sporede ved de forskellige Markarbejder (Gødningskørsel, Pløjen osv.), var en lokkende Forsmag paa Udskiftningens Frugter: »Endog Synet af de kvadratiske Stykker, hvoraf hvert om Sommeren prangede med dets egen Slags Markfrugt, var behageligt«. Efter Høsten 1764 blev derefter de to andre Marker inddragne i Delingen mellem Cajus, Titus, Sempronius osv. — med disse latinske Navne betegner Oest den lille angelske Landsbys Bymænd Mads Hansen, Søren Nielsen, Gregers Madsen — eller hvad de nu har heddet.

En Skildring som Pastor Oests af Udskiftningen i Nykirke

læses med megen Sympati. Der er i den intet af den tidlig nævnte Herredsfogeds haanende Bemærkninger om Bønderne men der er tværtimod en dyb Interesse for Sognebørnenes Værdighed. Det fortjener tillige at fremhæves, at Oest ogsaa var tænkt paa at skaffe Husmændene, Kaadnerne, Jord ved Udskiftningen — hellere for rigeligt end for sparsomt, skrev han. Da en yngre Reformven, Landinspektør F. W. Otte, i 1791 på en Fodtur gennem Angel kom til Nykirke Præstegaard, fik han her endnu Oest som Præst, hvad han altsaa da havde været i Nykirke gennem næsten et halvt Hundrede Aar.¹⁾ Oest ofrer mange Lovord paa Oests forbilledlige Virksomhed som Landsbypræst og fortæller om, hvordan han ved Modtagelsen førtes ind i et Værelse, hvor den ærværdige Olding og hans Familie var samlet i det stille Maanelys, hvor hjertelig Modtagelsen var, og hvor ugerne han ombyttede den ærværdige gamle lærerige Underholdning med Søvn. At Underholdningen ikke ringe Grad har drejet sig om den for Nykirke gennem mange Aar tilstræbte og saa lykkelig fuldførte Udskiftning tør man vel med Grund formode.

Som tidligere nævnt greb Staten straks efter Christ VII.s Tronbestigelse direkte ind med Bestemmelser til Gunst Udskiftningen. I 1766 udkom den første Forordning herom for Slesvig, som dog ikke fik alt for vidtrækkende Følger, Aar senere ved Landkommissionens Oprettelse paalagdes den udtrykkelig at fremme Udskiftningen, og i Begyndelsen 1770 kom den Forordning, hvis Bestemmelser blev af grundlæggende Betydning paa dette Omraade, den »Nærmeste Forordning for Amter, Landskaber og Byer i Hertugdømmet Slesvig angaaende Ophævelse af Markfællesskabet og Fremme af Indhegningerne«.

Hovedbestemmelsen i denne Forordning gik ud paa, at hver Lodsejer for Fremtiden skulde være berettiget til at kre-

¹⁾ Otte: Bemerkungen über Angel.... (1792).

Jord udskiftet af Fællesskabet ved en Opmaaling af samt Landsbyjorder undtagen dem, som Loven — altsaa Jydske — undtog fra Opmaaling som Ornum, Kirkestuf og Sær- . Jorden skulde saa vidt muligt udlægges til den paagæl- de paa eet Sted og samlet, og Omkostningerne ved Opmaa- gen skulde bæres af alle Lodsejere, selv om disse vedtog at blive i det hidtidige Fællesskab. Men var det ikke en ent, der begærede Udskiftning, men var Halvdelen af en landsby, regnet efter Plovtal, enig om denne, skulde de øv- e følge deres Beslutning, og Jorderne skulde opmaales og iteres og senere fordeles. Fordelingen var som Regel at tage efter den paa hver Egn brugelige »Proportion«, d. v. s. r Ottinger, Mark Guld, Fjerdedele og Plovtal. Endvidere satte Forordningen, hvad Hjælp der var at yde til Udflyt- re af de i Landsbyen tilbageblivende Bønder, og der gaves gaaende Regler for, hvorledes Kaadnere og Inderster skul- have Jord tillagt, naar Fællesskabet ophørte.

Forordningen af 1770 afgav i det store og hele Rammerne den følgende Tids Udskiftningsbevægelse, selv om en og an- yderligere Bestemmelse kom til. Vigtigst var det, at man 1786 gik over til at lade den faktiske Jordbesiddelse være ingsnorm i Stedet for Ejendommenes Ansættelse i Ottinger, rk Guld osv. Bestemmelsen om dette sidste havde natur- nok ikke vakt Tilfredshed hos de Jordbesiddere, som i Ti- s Løb havde erhvervet sig et større Jordtilliggende, end de- Ejendomme var ansat til, og den havde derfor virket som Hindring for Udskiftningens Fremme. Samtidig med, at n i 1786 gjorde den faktiske Jordbesiddelse til Delingsnorm, tog man imidlertid ogsaa en Regulering af Afgifterne i For- d til denne.

Paa de forskellige Egne var det til meget forskellig Tid, der blev udskiftet, og det var ikke før et godt Stykke ind i 19. Aarhundrede, at man kan betragte Udskiftningen som i væsentligt tilendebragt. Paa Aarø i Haderslev Amt skete skiftningen saaledes først efter 1825, og Initiativet hertil

kom ikke fra Øboerne, der holdt fast ved det overleverede, men fra en mere letbevægelig Sundevedbo, der ved Ægteskab var kommet i Besiddelse af en af Gaardene.¹⁾ — Da Forordningen 1770 ikke gjaldt for de adelige Godser, kom Spørgsmaalet om Fællesskabets Ophævelse her til at bero paa det frivillige Initiativ; til Gengæld var Udskiftningen lettere at gennemføre, naar den kun afgang af en enkelt Mands, Godsejerens Vilje. Den skete som Regel i Forbindelse med andre Reformere som Udparcellering, Livegenskabets Ophævelse o. a., og stort set foretoges den nok noget senere end Udskiftningen i Amterne.

Om Jordernes Opmaaling, Bonitering og Fordeling foreligger der mange, sikkert berettigede Klager. I Aabenraa Amt hørte saaledes Landsbyen Kassø (Hjordkær S.) til de første, der udskiftedes; det skete allerede 1766. Men om denne Udskiftning, hvorover der senere hverken lod sig fremskaffe Kort eller Forretning, hedder det, at hverken Embedsmænd, Landmaaler eller Sandemænd havde haft ringeste Idé om en Fordeling.²⁾ Undersaatterne havde selv udført Forretningen, og man havde været glade, blot en Fordeling tilvejebragtes, den være, som den være vilde. — I Tumbøl hævdes Udskiftningen, der foregik i Begyndelsen af 70'erne, at være udført paa mesterlig Maade, men der havde ogsaa Læreren, der udførte den, Bistand af et helt Regnegeni, den af Nikolaj Andersen biograferede matematikkyndige Bonde, Jørgen Hansen, kaldet »klog Jør'n« eller »e reggenmester i Tumbøl«. ³⁾ Han var dog dengang en Dreng paa 13 Aar, men Læreren stoledes trygt paa sine Beregningers Nøjagtighed, naar de stemte med Elevens. Et saadant Regnegeni kunde nu ganske vist ikke ethvert Sogn prale af at eje, men som Udskiftningsarbejdet skred frem, maa i hvert Fald selve Begyndelsesvanskelighederne antages for at

¹⁾ Jahrbücher f. d. Landeskunde der Herzogthümer Schlesw., Holst. u. Lauenb. I. S. 238 ff.

²⁾ Slesv. Holst. Landkomm. Abt. 25¹. Nr. 52 (Rigsarkivet).

³⁾ Sønderj. Aarb. 1909. S. 79 ff.

e overvundne. I Nøjagtighed har den sønderjydske Ud-
tning dog nok i det hele staaet tilbage for den kongerigske.
Man kan tænke sig, at Jordernes Fordeling i høj Grad har
t Røre i Bymændenes Sind, og det var ikke helt grebet ud
Luften, naar det i en Klage over Udskiftningen fra Lysabild
s, at i disse Dage tænker den ene Nabo kun paa, hvordan
kan komme den anden til Livs.¹⁾ Megen Uvilje er der sik-
ogsaa opstaaet i deres Sind, som den Skæbne ramte at
te ud fra Landsbyen ud paa Markerne. Datidens Bønder,
r P. Lauridsen, holdt kun af de Marker, hvorfra de kunde
Byhanerne gale.²⁾ Den ideelle Udskiftning, der vilde
e været nært knyttet til en omfattende Udflytning,
edes da heller kun de allerfærreste Steder.

Som Led i den store Landboreformvirksomhed, der udøve-
maa ogsaa anføres Kronens Iver for at fremme Overgangen
Fæste til Selvejendom. Ved en Forordning i 1766 var
akteren af Kronens Fæstere som Arvefæstere iøvrigt blevet
ormeligt fastslaaet. Endvidere arbejdedes der paa at sim-
cere Afgiftssystemet ved at reducere de talrige forskellige
ifter til en enkelt Sum, og der udstedtes betydningsfulde
æmmelser angaaende Arvegangen ved Bondegods og an-
ende Spørgsmaalet om Bøndergaardens Deling. En Forord-
g i 1784 skred saaledes ind mod den overhaandtagende
øjelighed til at udstykke Gaardene og fastslog, at Gaarde
Regel ikke maatte deles i mindre Dele end Kvartgaarde.

Landboreformernes Tidsalder prægedes som bekendt tillige
meget gunstige økonomiske Konjunkturer,
kt stigende Priser paa Landbrugsprodukter i Aarhundre-
sidste Tiaar, og ogsaa af betydelige Fremskridt i sel-
Landbrugsbedriften; jeg skal kun nævne Indførel-
af Kløver- og Kartoffelavl og den begyndende Mergling. Det
æppe til at undres over, at Reformerne og Fremskridtene

) Jørgen Hansen: Die Flurverfassung der Dörfer auf der Insel
n im 17. u. 18. Jahrh. (1914). S. 43.

) Sønderj. Aarb. 1889. S. 113.

steg Tiden lidt til Hovedet. Man møder ogsaa i Datiden mange Udslag af Troen paa, at nu kunde Hjulet ikke mere drejes tilbage, men vilde stadig rulle fremad. I en Omtale fra 1792 i det kendte Tidsskrift »Schleswig-holsteinische Provinzialberichte« af Befolkningen i Sundeved hedder det saaledes (2. Bd. S. 211), at tidligere dyrkede Bonden sin Jord det ene Aar efter det andet uden Eftertanke og Iagttagelse, følgende sine Forfædre næsten i alt. Høsten var sparsom, og i fattige Kaar levede han og hans Familie. Nu er han som nyfødt, som forædlet ligesom hans Jord; han »er nu en forstandig Husbond, iagttager med Eftertanke, samler Erfaringer og ved at anvende dem, forskrækkes ikke mere for nogen økonomisk Forbedring, lærer stedse mere og vil fremtidig aldrig gaa tilbage, men forhaabentlig stedse videre fremad. Hans Velstand øges for hvert Aar, og med den hans Livs moralske Lykke, og begge vil stadig vokse med umaalelige Fremskridt«.

En saa optimistisk og historisk lidet begrundet Fremskridtstro skulde den følgende Tidsalder nu ganske vist ikke retfærdiggøre. Tiden som Lykken vendes som Bladet i Skoven. Onde Aar skifter med gode, og paa den straalende Reformtid fulgte Krig og Krise. Paa mange af Oplysnings- og Reformtidens mere overfladiske Tilhængere kunde Tidernes Skiften ikke andet end virke dybt desillusionerende. Hvor tiltalende virker det da ikke at se en af Reformtidens bedste Mænd, Ch. r. Ditl. Fr. Reventlow, selv midt i Krisetiden og paa sine gamle Dage fastholde baade Stoltheden over det betydningsfulde Reformværk, til hvilket han selv havde bidraget saa kraftigt, og Haabet om, at Landbrugets Trængsler var af forbiggende Art og skulde kunne overvindes ved Flid og Sparommelighed og ændrede Konjunkturer. Disse Betragtninger møder vi i et udførligt Brev fra 1823 fra den gamle Greve til hans Bønder paa Sandbjærg i Sundeved, der under Tidens Tryk havde søgt ham om Hjælp.¹⁾ Det er et Brev, hvori han taler som en Fader til sine Børn, og som han ender med de

¹⁾ Sønderj. Aarb. 1928. S. 290 ff.

ikke Ord: »Jeg ønsker hjerteligt, at Gud endnu i min høje
er vil lade mig opleve den Glæde at kunne gøre vel mod
r, og at jeg endnu maa se Eders Velstand igen at forøges
Eder selv glade over den Velsignelse, Gud skænker Eder«.
skønt Reventlow, der døde i 1827, ikke selv kom til, at op-
, at Konjunkturerne stærkt ændredes, skulde den følgende
ikke gøre hans Ord til Skamme, og Landbrugets senere saa
Udvikling skulde fuldt begrunde de storstilede Mindefester,
med vi i Danmark har fejret de store Landboreformers Tid.

Kirker i Tørninglen Provsti.

Af **Carsten Petersen.**

Grænsen mellem Ribe og Slesvig Stift har indtil denne Dag været uforklarlig og gaadefuld for hver den, der søger at sætte sig ind i Sønderjyllands Kirkehistorie. Denne gennemskærer tilsyneladende ganske vilkaarligt baade Sysler og Herreder, idet den dog bevarer Hovedlinjen fra Syd til Nord. Interessant er den Iagttagelse, Hugo Matthiesen har gjort under sit Studium af Hærvejen. Undersøger man, siger han, paa Kortet nærmere Grænsen mellem de to Omraader, vil det vise sig, at Slesvig Bispedømmes vestlige Yderkant nøje følger de Sogne, hvorigennem den gamle Hærvej fører frem. I hele sin Udstrækning lige til Skodborg Aa kommer den store Adelvej saaledes helt og fuldt til at ligge paa Slesvig Bispens Omraade.

Ved denne Grænse modtager os Skrydstrup-Præsten med følgende vejledende Bemærkning (Indber. til O. Worm 1638): »Paa wester side op til Brembierge løber en wei, som meget off siges, kaldes Sauffsewei; den atskiller fra hueandre Hadersleff proustij och Riber sticht«.

Saa ved vi foreløbigt, hvor vi er.

Præst efter Præst tager nu Ordet (i samme Indber.) og enhver fortæller om sig og sit. Den endnu ungdommelige Hans Nielsen Lend i Gram, som havde et yndigt stærkt Mæle til at messe Latin, har lige mistet sin anden Hustru, men en tredje vil snart indtage den tomme Plads. Han er Præst i et lille bitte Provsti og føler sig dog som siddende midt i et Centrum. Om sit Sogn siger han: »Aff samme Sogn hafuer Gramherrit hendis Naffn som er Sysselherrit«. Altsaa i Barvidsyssel; thi vi bevæger os endnu inden for dette Syssels Grænser, og Provstiet Tørninglen gennemskærer baade Barvid og Ellum Syssel.

Vi ved nu hverken, hvad et Sysselherred er, eller hvorfra Præsten i Gram har hentet sin Visdom. Men vi kan jo se paa det, og det kan bedst ske fra Fjellumhøj i Nustrup Sogn, paa hvilket man efter Sognepræstens Udsagn »kand tæle 18 Kircker ocsaa Riber bie beliggende 4 mile veis herfraa«. Domkirkens store Taarn tegner sig roligt og beherskende i det fjerne, og de atten Kirker rundtom er Flertallet af Kirkeprovinsens hele Flok. Her kan Øjet uhindret gaa paa Langfart gennem Ribe Aa's brede Dalsænkning, over Bakkedragene i Rangstrup Herred, over Heder, Moser og Krat, et jævnt bølgende Landskab med aabne Linjer som en opslaaet Bog i Folioformat. Hvem skulde tro, at her kunde være noget at blive svimmel over? Og dog fortæller Præsten i Branderup med et meget alvorligt Ansigt: »Ved Branderup Kiercke er en dal, at hvo som i Kiercke taarnet staar og seer neder i dalen, da siunes hannem hoffuedet at svingle«.

Vi gaar ikke derop. Men ogsaa nedefra er det tydeligt nok at se, af hvad Art dette Taarn er. Det hører nemlig til den store Familie, som gaar under Navnet Tørninglen-Taarnene. Lige som Provstiet i Barvidsyssel har sine fastprægede og let kendelige Taarne med de samme Hovedlinjer, har ogsaa Tørninglen sit eget smukt udformede Taarn. Hvilket der skulde være ældst af de to, er maaske endnu ikke til at oplyse. Men det tørninglenske er i hvert Fald rigest i Formen. Enhver af dets fire høje Mure gaar op i en spids Gavl, en Pryd, som intet Taarn i Barvidsyssel oprindeligt har ejet (maaske Bjert undtaget). Ogsaa her har Spiret et Par Steder — formodentligt fra en senere Tid — Tilbøjelighed til vigende, svajende Linjer. Alle Taarnene er fra Middelalderen; flere af dem er sikkert opførte helt hen i Slutningen.

Hvad der endvidere udmærker mange af de tørninglenske Kirker, er det fremmede Materiale, som er benyttet i deres Mure, Tufstenen. Herigennem vedkender disse Kirker sig Slægtskabet med Domkirken i Ribe, deres gamle hæderkronede Moder med sit friske lyse Lød. Saare mærkeligt er det, at dis-

se Tufstenskirker har trodset Vestenvinden og Søndenregnen saa godt, som de har. Thi vel er store Partier i deres Murværk i Aarhundredernes Løb blevne fornyede med Rødsten, fordi den fremmede Lavamasse ikke kunde staa sig i det nordiske Klima; men naar vi tænker paa, at østerpaa ikke saa faa Kirker (Jels, Sommersted, Tyrstrup, Stenderup) maatte ombygges fra Grunden af eller dog stærkt fornyes for ikke at falde sammen, saa undres vi ved at se, hvor kækt og uanfægtede disse Vesteregens Kirker staa. Den Dag i Dag fremviser de smukke Bygninger en saa sikker Kunst, et saa fremtrædende indre Slægtskab, og bærer deres Afstammingspræg saa aabent tilskue, som det næppe kendes noget andet Sted i Danmark.

Af Bygningens Historie.

Hvad Skæbne og Tilfælde disse Kirker har haft, mens aandelige Omvæltninger, Krige, Pest og Fattigdom gæstede Menneskene, kan kun tegnes i grove Træk. Vi gaar hurtigt fra Aarhundrede til Aarhundrede. Allerede nogen Tid efter Kirkespaltningen, men særligt i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede, klagede mange Menigheder i Nørrejylland over forfaldne Kirker. Konge og Adel tager Tienden, men glemmer de medfølgende Pligter. Om Staby Kirke meldes 1613, at den er meget forfalden, Messesærk og Alterklæde meget slet, Guds Bord for det meste nedfaldet, lige som ogsaa det Hus, hvori de kastede de døde Ben, er faldet ned. I Glænstrup ved Randers maatte man holde Gudstjeneste under aaben Himmel. Flejsborg Kirke havde været tækket med Bly og haft et anseligt Taarn, nu var den uden Taarn og tækket med Lyng.

Middelalderens Kirkeglæde og Offervilje var tilsyneladende død i Jylland. Og Tørninglen hørte og hører nu atter til Vestjyllands Kirkesamfund. Det undrer os da ikke saa meget, at Hertug Hans d. æ. paa Haderslevhus bebrejdede de Folk i Ribe, som stod for Kirkestyret, deres Uagtsomhed over for Kirkens Tarv. Han paastaar, at Bygningerne bliver daarligt vedlige-

holdte, Kapitalerne forsvinder og Kirkerne bliver fattige; medens Kirkerne i Haderslev Provsti, som staaer under hans Tilsyn, er vel ved Magt.

Saadan mente Hertugen. Men det var Selvgodhed og politisk Vrøvl. Endnu ligger der saa meget af hine Mænds Papirer, at vi kan kigge dem i Kortene. Det er simpelthen ikke sandt, at Kirkerne under Ribe Ærkedegn var brøstholdne. Det er noget, Hertugens Embedsmænd har bildt deres Herre ind. Netop i Hertugens Tid var alle Tørninglens Kirker vel ved Magt, og hvor det kunde knibe med at faa en større Istandsættelse udført, traadte Kongen til. Kirken i Hvidding fik 1554 Kongetienden skænket, »til dens Bygnings behov«. Kirken i Agerskov undergik i det 16. Aarh. meget omfattende Forbedringer. For Aaret 1564 melder Regnskabet, at der er bygget for 4½ hundrede og 27 M., en Sum, der i vore Penge vilde løbe op i mange Tusinder. Højrup byggede 1566 for 103 M., Branderup samme Aar for 103 M. og det næste for 93 M., atter mange Penge. Om Skærbæk læser vi ikke meget i Prælaternes Bøger, men — mærkværdigvis — i en gammel Stambog (1580). Her fortælles om Johannes Skærbekkeus, († i Lybæk 1633), at han har gennemrejst Evropa, Asien og Afrika, en Videnskabsmand og Ridder, men er døbt i denne Kirke. En Tavle til Minde herom er indsat i Muren over Døbefonten. Han skænkede 500 M., de kercke darin er gedöfft Inwending zum vermalen und stafferen.

Et eneste Sted møder vi Forfald og Elendighed, nemlig i Toftlund (Herrested). Jakob Oluffson Murmester udi Ribe gør vitteligt, at han i Sommeren 1608 har selvsjette i 7 ganske Uger arbejdet paa Herrested Kirkes Taarn, som var ganske og aldeles forfalden, og iligemaade næste Aar selvfemte har arbejdet paa fornævnte Kirke, hvor alle de store hugne Stene paa den ganske synder Side var fra Ende til anden nedfaldne. Det var vel den naturlige Skrøbelighed, som kommer engang, naar en Bygning har staaet i Hundreder af Aar.

Hvad der hændte de gamle Kirker under Kejserkrigen, der-

om tier Bøgerne. Bevtoft Kirke siges at være benyttet som Hestestald og led en Del Overlast.

Men om Hjem søgelsen 1643—45 tier Bøgerne ikke. Just et Par Aar før havde man foresat sig at lade alle Provstiets Kirker efterse og restavrere. Men midt under det paabegyndte Arbejde kom Krigsbulderet. Svenske Ryttersabler bearbejder Kirkedøren i Skrydstrup, — ikke for at faa Del i Gudstjenesten. Kirkeværgerne faar Lov at vente forgæves paa Kirkens Tiendekorn, det gaar i Rytterhestenes Mave. Nabosognet Nustrup havde, lige som Skrydstrup, gjort store Omkostninger paa sin Kirke, 50 Vogne havde hentet Materiale 1642. Men snart ringlede Glasset af Vinduerne hen ad Kirkens Gulv. De, der vilde ind, talte Svensk. Det er aabenlyst, at Fjenden saa sig arrig paa de lukkede Kirker og ønskede at tilføje dem ondt, mere end nødvendigt. I Gram udgives en Sum for Kalk og Disk at hjemløse, som Svenskerne Folk tog af Kirken, Kirkens Kiste maatte gøres af ny — vi forstaar — nogle Stole ligesaa, det meste af Kornet faldt i Røverhænder. I Bevtoft og Tirslund fik Kirkeværgerne Militærets Unaade at føle. »For samme Kirkens Korn«, skriver den ene i sit Regnskab, »er mig Mere schatte och Plage paa kommen End mine andre Naboer aff fienderne (1643) — — och haffver ieg (1645) haftt stoer ind kortering aff Rytterne Mere End Mine Andre Naboer oc stoer schade«. I 1643 ødelagdes Rugen, i 1645 blev der slet intet tilovers af Kornet. Ogsaa her splintredes Vinduerne. »Anno 1645«, skriver den anden (Tirslund), »upbaaren Alt Kirkens Korn, som Bleff mig Alt fra Røvit och maatte Rømme fra mit Hus I 9 Uger och husit Bleff Alt ud Røvet och Rionert och en dell nedbrøft och Ødelagt«. 1644: »huad ieg Beholdt och førde Bort At selle da fore Suinskens Rytter med och Thog pengen derfor«. Videre: »Martini Dag Brød Partiit Kiercken Op och slog Bege di 2 Sønnerst Winner Reint in Och aff det Østerst Brød di æ store Jernstenger ud och muren med och gick ind och Thog Kalck och Disk Bordt och der di kom thill Lund da sagde de thill en Karll Aff Lund Att wy skulde komme thill dennem

och løse det I gien, saa leide ieg en Karll hen om dit Thuende gang saa hintte han dennem thill Bage thill Hr. Peders i Befftofft och der ligtis ieg och Hr. Peder (Præsten) med dennem om dit och gaff dennem derfor 4 Rd 6 Sk.« Derefter lejede han en anden Karl til »at locke hollerne nogit thill med Breder«. Saadan stoppedes det Hul. Klokken sendte en klagende Tone ud over Sognet, mens dens Hus truede med at falde ned. Med dyb Harmte tegner Kirkeværgen i Arrild paa sit Papir: »haffuer ieg faatt Kirckens thiende korn och haffuer ieg henhærdt dette udj Brøns Kiercke der fiender laa saa stærke hoss oss i indqvortering och bleff dett aff finderne borttagen mett mere Aff wortt gods . . . haffuer ieg bekomet tiendekorn aff Roost som En Swenskess Oberste med et Regiment till hest ved fieresindtz tiuffue man och hester som Inlagede dennem alle i gaarden och Ingen Anden steidtz herudj Byen och dette mesten forterit med mesten mit Eget och skulde haffue werit till Scherrebeck Sogen for deris moedstan dj gjorde I mod Swenschen och beholdt ieg der intet Aff«. De følgende Aar gik efter samme Melodi. Til sidst maatte 4 Karle til at lukke et stort Hul i Kirkegaardens Dige, som Fjenderne havde nedbrudt, at de kunde udfare med deres Vogne, og 2 Karle til at lukke et andet, som de havde nedbrudt for at bære Gods over af Kirken. Kirkens Kiste og Kirkens Vinduer — ja det kender vi.

Ulykkesaarene 1658—59 har i Tørninglen, maaske her mere end mange andre Steder, efterladt sig dybe, uhyggelige Spor. Men Kirkernes Regnskabsbøger taler ikke ret meget derom. Det er Dødsregistrene, som synger den store Sørgesang. Betænkeligt er det dog, naar Skrydstrup Kirke 1662 anskaffer Kalk og Disk af Tin, eller naar Præsten sammesteds »af sine fattige Midler« skænker Kirken en Alterbog og et Klæde paa det nøgne Alter og lader 3 Stole gøre istand. Ligesaa naar Højrup Kirke lod Stole fornye, som var nedbrudt (1663), og naar man i Roager Kirke købte 2 Lys 1665, »thi udj 6 Aar haffde ingen lius verit«, og naar der i Arrild er store Reparationer 1663 og 1664. Alt sammen Spor. Og disse Spor kan mærkes langt frem i Tiden.

Befolkningen var nedsunken i bundløs Fattigdom, øde Gaarde stod og ventede paa en Dyrker. Nustrup Kirke var 1686 meget brøstfældig, Taarnet var »reffuet och Split« og Klokken sønder-sprokken. I Bevtoft var det vel værre. »Kiercken er meget brøstfeldig och haffuer iche selff de middel huor med hun kand vorde repareret«. Mange hundrede Ruder var itu. Trappen til Taarnet har været øde siden Krigstiden og aaben for »hvermands opløff«, hvorfor en Del Bly fandtes afskaaret. Alle Røvere og Tyve elskede Bly.

En hel Bunke Akter gør Rede for den Tilstand, hvori de 4 Kirker i Rødding og Skrave, Lintrup og Hjerting befandt sig i Slutningen af det 17. Aarhundrede. At Sagerne er samlede for sig, kommer af, at disse Kirker fik en fælles Kirkevæрге, et Slags Overkirkestyre mellem Biskoppen og Sognene.

Kristen Jessen havde i sin Tid, mens han gjorde Tjeneste paa Proviantgaarden i København, afværget en Ildebrand. Til Belønning fik han 1680 en øde Gaard i Rødding. Nu skulde han gøre Kongen flere Tjenester, idet han blev betroet Tilsynet med disse 4 Kirker. Kong. Maj. befalede, dass die 4 overfallenen und meist ruinierten Kirchen Bey Folding Brücke hinwieder sollten Reppariert werden. Forud gik der et Syn, som bevidnede:

1. at Rødding Kirke haffuer standen brøstfeldig hen ved 36 Aar indtil Kr. Jessen lod offuer deelen reparere. Loftet er afraadnet, Muren i Vest og Syd nedfalden.

2. 14—15 fjeller er gode ellers hele Loftet raaddent og der groede grønt græs paa det øvrige. Desligeste Klokkehuset reent afraadnet.

3. Laa Kirkegaardsmuren paa gulfuet og Queg og Suin overgick og indgik i Kierken ved Alteret som ey kunde sømme sig og var en stor hiertelig fortrydelse at se derpaa.

4. Skrau Kirche stander paa Fald, den hele Østerende vil udfalde. I Nordsiden er grunden sunket og muren vil falde saadend ganske Kirche stander paa Fald og vil Needfalde som oyensiuuligen er at see.

5. Er ey mere Bly paa taarnet end paa dend synder side, de 3 Kanter er bare. Det gandske torn stander paa Fald og kand ey repareres.

Lintrup Kirketaarn stander ret paa Fald, og i Hjerting er det ynkeligt med baade Kirke og Klokkehus. Saa tog Kristen Jessen fat.

Til Lintrup Kirke lod han hente 10,000 Mursten paa Ribarhus, hvor de først maatte afbrydes og renses. I det Indre arbejdede Jacob Engel paa »en Skjøn panellet Skriftestol Item en anden panellet Stol«. Til Rejsehøjtid drak man 2 Tønder Øl og 8 Kander Brændevin. Men Arbejdet var spildt. Kristen Jessen skriver senere til Kongen: Weil d. 12. Juli 1690 die Eine Kirche (Lindtrup) nach dem sie völliig ver Bässert war durch Feuersbrunst in die Asche gelegt, habe solche soforth auf meinen eigenen credit hinwieder von nuem aufbauen lassen. Der gjordes Indsamling baade paa Øerne og i de omliggende Sogne, men Kirken kom dog til at skyldes sin Velgører en stor Sum. Han havde gjort over 200 Vognægter til Ribe og Haderslev, havde ladet en ny Prædikestol opsætte, købt 2 Stykker Træ til en popeltur, ladet udføre en ny Altertavle af Haarde Blacket Italienske Steen. Denne Tavle skænkede han Kirken. Den blev udhuggen udj Landemærket. Men at staffere og indsætte den førtes til Regnskab. Det var følgende: Fragt fra København til Aabenraa for 4 Kister, som den var indpakket i; Løn til Folkene, som bar den fra Ulfeldtsplads ned i Snaregade; Jern til at sammenhefte den med; Løn til Jacob Lauritsen i Ribe for at opsætte den og til Maleren Benjamin von Carl for Staffering med Curlak Guld og Sølv. Af denne Glans er nu sørgeligt lidt tilbage. Det hele er af ringe Kunstværdis men vil ved en kommende Restaurering maaske alligevel kunne opstaa til Liv og Skønhed.

Paa Rødding Kirke lod han lægge Bly, som han hentede fra sin Gaard i Snaregade i København, og i Skrave tingede han med Bygmesteren, »for tornet at nedtage og igen opbygge« 1690.

Under et Pusterum skrev han: »Er disse 4 Kirker mig skyldig 1644 Rd. og haffuer Hans Hoy Græffuelige Exell. af Reventlow Anno 1691 uden for Colding Slot paa browen Mundtli- gen Beloffuet mig ved samme Bygning at skødte at ieg ey skulde Lide skade. Aetum Rødding 31. 12. 1695. Herforuden huad Alertawlens første Bekostning som er 170 Rd. sig anbe- langer. Begeres slet intet for. I 1702 har han været Værge for disse Sogne i 13 Aar og er nu gammel, hvorfor han ønsker sig fritaget. Der optoges i den Anledning et Syn over Kirkerne, lige som en Kommission gennemgik Regnskaberne.

Om Kirkernes Tilstand i Almindelighed læser vi endnu et og andet i en Kommissionsbetænkning af 1708—15. Paa mange Steder er der Spor af det forrige Aarhundredes Voldsomheder.

I Arrild bestaar Loftet af et gammelt Panel, som er staffe- ret med Maling og skal med det første med nyt Loft belægges.

Kirken i Herrested er ganske brøstfæddig paa den søndre Side. Noget af Muren staar for Fald.

Loftet i Hygum Kirke er med Panel; men Koret over Alte- ret er ganske revnet helt igennem fra øverst til nederst og hæn- ger meget ud oventil. Tømmeret i Taarnet er brøstfæddigt og gammelt. Men om det »udj Spitsen udj taarnet haver nogen mangel derpaa kunde de icke skionne effter som de icke kunde komme til det at besee«.

Tre Mænd skriver om Højrup Kirke, at en Del af Loftet er helt brøstfæddigt, mens en stor Part af Blyet er daarligt. De slutter højtideligt: »Her med Gud befallet, aff Hoyerup dend 9. Okt. Anno 1711«.

I Lintrup trænger Taarnet igen til Hjælp, »haffuer wel En goed hielp Behoff, om hun det i tide kunde bekomme«.

Det var ikke meget anderledes i Nustrup. Desuden er her Kirke og Vaabenhus meget trængende. Gulvet maa lægges med Sten eller Deller; thi Kvindekønnet sidder med deres Fød- der udi det bare Sand, som foraarsager Præsten naar han præ- diker og samtlige Tilhørere en stor incommodité med Støv om Sommeren.

Den tykke Mur, som staar over Kordøren i Roager og tvinger den, saa den her og der er revnet, vil nedtages og i Stedet igen med Tavlmur eller Deller lukkes.

Som i Nustrup truede ogsaa i Rødding en let Støvskey med at dæmpe Præstens Tale. Udi Stolene findes næsten overalt ingen Gulvstraag. Der har aabenbart været løs Jord under Menneskenes Fødder. Alter og Prædikestol er helt forfaldne, Alterklæderne med Ulden og Linned lappede og forslidte. Den kostbare Messehagel er forsvundet, Vinduerne overalt brøstfældige.

Heller ikke i Skrave var der en Messehagel, ligesom det uldne Alterklæde var forbarmeligt slet. Loftet var medtaget som saa mange andre Steder, hvilket vel igen kom af Tagets Utæthed.

Den lille Tirslund Kirke stod i Fattigmands Klæder. »Paa den Lavffve Kirke (Lavkirken d. e. Koret) er teckning ganske brøstfeldig. Huad Klocken anbelanger, da haffuer den været Brøstfeldig ungefer to aars Tid och er heller Inttet at henge den udj. Och huad Lofftet er da er det ganske Brøstfeldig, en deel aff Lofftet er aff Fyer' och en deel aff Eg. Och huad støtterne anbelanger da er di ganske Brøstfeldige som er aff gammel Træværk. Vestre mur er ynkelig at se paa«.

I Vodder var engang alt med Bly, men Vaabehuset er i forrige Aaringer bestjaalet og nu fejler 4 Fag paa Østsiden, som alene er tækket med Fyrdeller, nu moksen forraadnede. Kirken i sig selv er lagt med Egebjælker og skudt oven paa med Fyrdeller, ringe og grovt Arbejde.

Saa følger »det fattige oc halføde Øster Lindet Sogn«. Her blev Præstegaarden afbrændt af de Brandenburgske 1659 og for dens meget ringe tilliggende Jorder ej igen opbyggt. Koleje har Kirken ej nydt siden Fjendetiden.

Meget broget bliver Billedet — og er det den Dag idag — naar vi lægger Mærke til den Medfart Blytaget har faaet. Her har de haarde Tider aabenbart tegnet sine dybeste Skygger. Derom skal der tales senere.

Det største Byggeri paa denne Tid udførtes i Skærbæk. Da den dygtige og foretagsomme Martin Nissen kom til Sognet som Præst 1688, var Kirkebygningen ret medtaget. Men da han spurgte de gamle i Sognet om Grunden, hvorfor der ikke var raadet Bod paa Skavankerne, svarede man ham, at Kirken udi den saakaldte forrige Kejser- og Svenskekrig hos adskillige Folk og hos nogle Riber Borgere i Besynderlighed skal have mistet sine Kapitalier fordi Debitorerne vare blevne ruinerede. Dernæst havde Kirken maattet hjælpe andre, som var endnu fattigere. Nu stod den og kunde ikke hjælpe sig selv. Det værste var endda, at den i Tidens Løb var blevet for lille. Præsten begyndte nu at lægge sine Planer. Han og Kaplanen indgav en Beretning om Forholdene (1714). Menigheden, hedder det, er fra Aar til Aar tiltaget med Folk og Tilhørere, mange Gaarde er delte mellem flere Familjer. Alle søger sin Plads i Kirken, hvorved der opstaar en temmelig Trykken og Trængen, især blandt Kvindepersonerne, saa de endog sætter sig paa hverandre. Ja, hvad værre er, de undser sig ikke ved, af Mangel paa Rum, at trænge sig ind i Mandsstolene — tænk! — hvilket naturligvis ikke kan gaa af uden Konfusion og Forargelse og Hindring for Præsten i hans Embede. Dette maa jo have en Ende. Men hvad skal man gøre?

En Kollekt var allerede Aaret i forvejen afholdt ved Kirkedørene i Slesvig og Holsten. Saa kom Hans Højædle Højærværdighed Herr Johannes Ochsen, Hans Kong. Maj. højbestaltede Biskop over Ribe Stift til Skærbæk i den skønne Majmaaned. Ved denne Visitats skete der noget uventet. Hen paa Eftermiddagen kom den fyrstelig Løgumklosterske Sognefoged Iver Jensen med andre af Sognet ind udi Skærbæk Præstegaard, hvor de høje Herrer endnu sad, og efter at han saa godt som Formand for dem havde proponeret et og andet begyndte han temmelig dristigt at ekspostulere med Hr. Biskoppen om den Mangel af Stolestader han og de andre havde udi Kirken og lod sig med bare Ord mod Hr. Biskoppen saavel for sig som for de øvrige fyrstl. Tjenere forstaa, at dersom han

ikke skaffede hannem og de andre fornøjeligt Rum og Stolestader i Kirken, saa vilde de forholde Præsterne og Kirken deres Rettigheder. Det var ren Snak. Præsten bad hannem, at han dog maatte bruge nogen Respekt. Han skulde betænke, at dersom han vilde være Formand i den Sag og Kirken skulde hjælpes, saa maatte man bruge en lemfædig Maade.

Den fyrstelige Embedsmands Tale havde lydt som et Slag i Bordet. Men det behøvedes næppe. Sagen var allerede i Drift. En Redegørelse fra Præstens Haand siger, at der kan sidde 176 Personer i de 22 Kvindestole; men der er 400 Kvinder som har Ret til at gaa til Guds Bord (= gaa i Kirke). Over Halvdelen maa altsaa blive hjemme paa Prædikedagene. »Saa er der ogsaa Bygt udj Sognet Et officerer huus for den kommanderende chef, hvilken med Frue børn og tyende, naar de er indquarterede, søger Plads i Kirken, hvorved Præstekonen p. t. som andre i Menigheden maa vige af deres Stole.

Pengespørgsmaalet er vel til alle Tider det afgørende i denne Verden. Præsten maatte svare paa det ogsaa. Da ingen i Sognet kunde skaffe Guld og Sølv, foreslog han, at Kongen vilde tillade en Indsamling i selve København (foruden den allerede omtalte Kollekt i Hertugdømmerne). Kongen sagde ja og bevilgede Egetræ af sine Skove.

Saa tog man fat med alle Hænder. Den ivrige Præst laa stadigt i Spidsen. Han skrev til Kongen i begge Sprog, paa Dansk gennem det danske og paa Tysk gennem det tyske Kancelli. Ligeledes til Biskoppen i Ribe paa Dansk og til Amtmanden i Haderslev paa Tysk, ofte paa et og samme Ark Papir.

Allerede om Høsten 1714 fældede Skærbækfolk Træer i Dravedskov. Om Vaaren 1715 lover Skipper Jørgen Pedersen fra Tvismark at føre det fornødne Tømmer fra Norge og levere det vil Gud udi forsvarlig Vare paa Søndernæs Varre. Murstene leveredes af forskellige Beboere i alle Sognets Byer. Man vil den Dag idag kunne finde ud af, fra hvilke Gaarde de kom. De sidder i Kirken endnu.

Overraskelser følger med ved slige Foretagender. Man havde regnet med en Del Mursten fra de Partier, som skulde nedbrydes. Men knap havde man faaet Hul paa den gamle Mur, før man opdagede, at dens Indhold bestod af raa Natursten og Kalk. Underligt, at de kloge gamle Fædre ikke vidste bedre Besked. Man gjorde store Øjne en Stund, medens man overvejede, om man ikke skulde opføre de nye Mure paa samme Maade. Men den Kunst havde haft sin Tid. Dagens Børn magtede den ikke mere og har ikke magtet den indtil nu.

Det kostede Sved at bryde de gamle Sten. Smeden leverede 4 Kofødder til det Stykke Arbejde, som jævnligt maatte tilbage til Smeden for at faa nyt Staal lagt paa. De døde havde muret godt.

Omsider skinnede en ny Vaarsol over Danmark. Den 23. Marts 1716 begyndte man i Jesu Navn paa Værket. Den 4. Juni lagde Biskoppen den første Sten i Muren. Den 2. August blev Tømmeret udi Velærv. Hr. Peder Ægidii Dahler til Brøns, velærv. Hr. Johan Meylandt Pastoris til Hoptrup, Hr. Herredsf. Seign. Matthias Lange's Overværelse oprejst. Den 25. Sept. lagde Sognepræsten i Herrens Navn den sidste Sten paa den nye Hvælving. Alt var under Tag.

Altimens løb Præstens Søn rundt i København og bankede paa mange Døre. Uden stort Resultat. Folk spurgte ham, om ikke Kongen selv kunde sørge for sine Kirker. Han sendte 66 Rd. I Nabosognene, hvor man søgte at gøre Laan, gik det ikke bedre.

Her stod nu Præsten midt i Roderiet. Over hans Hoved gabede et tomt Rum, hvor to Hvælvinger i den gamle Kirke er blevne nedbrudt og skal bygges op igen. Han betaler af sin egen Pung, saa længe det gaar, indtil omsider den hjælpssomme Amtsinspektør skaffer Laan i Haderslev Provsti. Helligtrekongers Dag 1717 skrev Biskop Thura et Rimbrev med gode Nyaarsønsker til den grevelige Amtmand i Haderslev. Sidste Halvdel af Digtet lyder:

Til Skærbæks Kirke kom ej mindste Sten at ligge
(fra Mand begyndte til Ny Bygning først at tigge)
hvortil Høibaarne H. Grev Reventlow jo var
en naadig Hielper og for Kirken Omhu bar.

Ved dende store Heldt er Majestætens Naade
udvirket, Arbejdsfolk og Bygningsværk til Baade;
men fromme Herre, det alleene staar tilbage,
at dend der tar sig paa Collect-Bog om at drage
ej veed om, førend han hos andre anfang gjør
det høje Herskab selv om hielp anmodes bør.

Maa dette gives ham ved Naade-Vink at vide
gaar andre Hindringer vel af sig selv tilsiide
og haabes inden lee Hals-hugger græs i aar,
at Skærbæks Kirke sin forsømte Skabning faar.

Laan maatte gøres. Men da 12 Mænd skulde sætte deres
Navn under, meldte Præsten: Muss mit grösster Bestürzung
vernehmen, dass der Haderslebische Kirchspiels voigt Hans
Andersen ziemlich bezechet (beskænket), ohne Ursache dazu zu
haben, sich geweigert die Obligation zu unterschreiben und also
sich aufgeführt, dass die Haderslebener Untertanen nicht ha-
ben unterschreiben dürfen. Da Manden havde sovet Rusen ud,
gik Sagen aabenbart i Orden. Det hele var, som forhen ved
Bispevisitatsen, Sognefoged-Skryderi.

Men Hofluften i København havde ogsaa sine Omskiftel-
ser. Der meddeles, at der ved Hoffet saa vel som andre Ste-
der gaar alle Slags discourser vedr. det Skærbækske Kirkebyg-
geri og hvortil Pengene bruges. Her var Præsten den rette
Mand til at svare. Han lagde alle Papirerne paa Bordet. De
ligger til behageligt Eftersyn endnu i Ribe Bispe-Arkiv. Havde
nogen sat Penge til, da var det Hr. Martinus Nissen selv.

Et ekstra Besvær maatte han endda tage med i Købet, idet
han et helt Aar maatte holde sin Prædiken staaende paa Gul-
vet, da Prædikestolen var fjernet, og selv holde alle Prædike-
ner, da Kaplanen havde et Akcidens i sine Øjne og ikke kunde
prædike.

Saadan gik det til, at Skærbæk Kirke fik en Tilbygning og ellers meget andet forandret i sit Indre. Der taltes om den Sag i det ganske Land.

Mange Kirker var omsværmede af Duer. I Præstegaardene stod store kostbare Dueslag, men med Tiden blev Kirke-taarne og Kirkelofte et Yndlingssted for de muntre Dyr. Aar 1772 skrev Præsten i Roager til Biskoppen bl. a.: «Den Bag over Alterets hvelving lille Levning af Duer, som i min sal, Formands Tiid var over 200 i Tallet men nu formedelst ilde-sindede Gemytters Vanart er hensmeltet til 9 à 10 Par, har været Bonde Poulsen (Kirkeværgen) en Torn i Øyet. Da han og nogle ildesindede Gemytter vel foregiver, at Kirken har Skade af disse faa Duer, er det en klar Usandhed, thi i Hr. Hygoms Tiid Blev Kirken her meget Brøstfældig, derimod i min Sal. Formands Tiid vare næsten 300 Duer her i Kirken og dog blev den sat og er endnu i saa Stand, som ingen anden Kirke her i Herredet. Endelig ere i Vester Vedsted, Hvidding og Rejsby-Kirker flere Duer »end her og dog sker der over ingen Skade«.

Malerpenslen har haft travlt i Tørninglens Kirker. De to Hvælvinger i Agerskov blev smukt malede i den vaade Kalk (al fresco) 1632. Det var sikkert ikke det eneste Sted, hvor man endnu øvede sin Kunst paa Væg og Hvelving. Men Hvidteko- sten nærmede sig, som spredte den hvide Vædske i brede Baner fra Gulv til Loft. Malerpenslen tabte dog ikke Slaget helt. Den sprang over paa Træværket, og her muntrede den sig gennem mere end 100 Aar.

Willum Steensen fra Ribe malede adskilligt i Roager allerede omkring 1690.

Agerskov lod sit Loft staffere 1709 og det nye Pulpitur male 1728, Hans Mahler fra Aabenraa sætter Kulør paa nogle Træfigurer 1747. En Maler fra Aabenraa (vel den samme) gik med en Svend i Kirken en hel Maaned 1751 og malede ikke blot de nye Stole men renoverede ogsaa Prædikestolen. En halv Snes Aar senere hentede man Mester Windfeld 4 Mil borte (i Farup) og slap ikke af med ham før efter 82 Dage; da var Alteret

malet og renoveret. Den tredje Mester var J. C. Colp, som boede 1½ Mil fra Agerskov. Han skrev sin Regning paa Tysk: »Vor Kirchenarbeit, die Stühle zu mahlen, eine Schilde-rey aufzuputzen, das Gitter vor dem Altar zu malen« — hvilket tog 59 Dage. Saa maatte endnu Loftet males, et Krucifiks for-nyes etc. i 52 Dage (1770).

Nustrup benyttede sig af Johann Brockmann fra Aabenraa til at faa malet Karle- og Kvindestole, Bigte- og Degnestol, saa og Krucifikser og de gamle Billeder. Mester og Svend arbejdede i 42 Dage (1751). En Haandlanger betroedes den Opgave at afskrabe Krucifikset og Billederne. Det er ikke godt at vide, hvad denne Haandlanger har skrabet af. Et Par Aar senere sendte man Bud efter Monsieur Benjamin Richter, der allerede havde malet i andre Kirker. Han kom ligeledes fra Aabenraa og skulde reparere, forgylde, forsøve og male det brøstfældige Alter. Det kostede den urimelige Sum af 600 M., dertil endnu 10 M. for at male Hans Kong. Majestæts Krone og Navn, som blev opsat paa Alteret.

Et lignende Arbejde fuldførtes i Skrydstrup af den samme Mester. Det maa sikkert ogsaa have været ham, som allerede 1748 malede Alter, Prædikestol, Krucifiks, Bigtstol og Kirke-døren i Bevtoft Kirke. Ogsaa her brugte en Karl 6 Dage til at afskrabe den gamle mølædte Farve af Prædikestol og Alter.

Branderup Kirke fik sit Alter gjort istand og malet 1719. Mesteren, som arbejdede med 2 Svende, underskrev sig stolt: Heinrich Sønnigs Breckling, Schilder und Mahler in Hadersleben. Alter, Skriftestol o. m. a. fik nye Farver 1776.

I Toftlund øvede Kr. Bæhr fra Tønder sin Kunst paa Alter og Pulpitur 1737.

Hvad der lavedes paa Loftet i Hørup 1757 var vist ikke noget videre. Men Jørgen Lassen Møllers Arbejde paa Prædikestolen 1791 kostede 120 M. Han malede ogsaa i Rejsby.

De kosteligste af alle Farver lyste fra det lille Vindue i Roager Kirke. Aar 1702 vovede man sig til at gøre det istand. Det var ikke Maler- men Glarmesterarbejde. Tænk om Glar-

mesteren havde faaet St. Willehads gamle Billede skilt fra hinanden uden at kunne føje det sammen igen! Det var Mathias Christensen fra Vester Gasse, som tog sig det paa, og han kom aabenbart godt fra det. Efter lang Tingning — med Skam at sige — fik man ham til at omlægge det kostbare og mageløse Vindue i Bly for 6 M. I sin Kvittering skrev han (eller Præsten for ham): »For St. Willehads malede Vindue (som synes at have siddet siden Kircken blev bygt og for Alderens Skyld var vel værd at holde ved Lige, hvorudi en Biskop staar i sin fulde Stads efter de tiders maade) at omlægge i bly 2 Rd.«.

Las Jensen Mahler malede 1734 Loftet i den nye Kirke i Skærbæk og fortsatte rimeligvis 1735 med Alteret og Stolene. Senere smykkede han Skjulet over Daaben (1759). Han boede i Sognet. Det var ham, der i Spandet malede Altertavlen med Tralværk, Krucifikset, et lidet Epitafium og Solskiven 1756. I Hvidding arbejdede han sammen med Peder Jensen Mahler af Drenghsted. Maaske var denne hans Broder og den forhen omtalte Jørgen Lassen hans Søn. Hvidding Kirke fik sit Loft ziret med marmoreret Maling 1744 og stafferet med Kongeparrets og Kronprinseparrets Navn og Krone i 4 Ovaler, maaske ogsaa Las Jensens Værk.

I Toftlund malede Jacob Kryzingbahr fra Tønder (1736) og i Brøns Dorschæus og J. H. Brockmand, begge af Aabenraa (ca. 1740).

Endnu et Par andre Malere har været i Arrild.

Her bekender Nicolay Hansen Mahler, at han med Maling og Forgylderi har udstafferet Alteret, Prædikestolen og Degnestolen for 127 M., desforuden ladet ved Billedhuggeren i Tønder gøre et Apostelbillede (1716). Han selv var vistnok ogsaa fra Tønder. Senere malede han hele Kirken. Men i 1746 var det Jens Mahler fra Skærbæk, som gjorde Arbejdet.

Alle disse Folk var mere eller mindre Kunstnere, men ikke af de store. Deres Farver var: Bleyhvidt, Svært, Berliin Blaa, Sølvplet, Umbra, Spanskgrøn, Sinober, Meny, Brunrødt, Dode-

kop, Acergheel (Okkergul), Bogguld, Indigo, Kridt, Allen, Kobherrøgels, Kugellak, Linolje.

Omkring Midten af det 19. Aarhundrede bredte sig den hvide Farve med Forgyldning. Rummet tømtes. Intet talte mere, intet levede mere i dette Rum. Kun Mennesket sad der med sine egne store Tanker.

Den Mand, som særligt lagde sig i Selen for de store Restavreringer, var Biskop Jakob Daugaard i Ribe.

Præsten F. O. Moe skrev fra Skrydstrup, at det Guds Hus, hvori man forsamlede sig, i alle Maader bliver saa slet vedligeholdt som muligt. Medens man pynter paa sine egne Huse og Aar for Aar lægger den voksende Velstand for Dagen, staar Guds Hus som Stedbarn med forrevne Mure udvendigt, mugne og ukalkede Vægge indvendigt (1854). Hans Efterfølger vidste Raad, idet han paa egen Bekostning lod Koret forskønne. Alttertavlen blev opmalet med Stenfarve, alle Figurer med hvid Farve, undtagen hvor de var forgyldte. Gamle Malerier blev oversmurte og en Indskrift sat i Stedet. Triumfkorset, erklærer Præsten, maa flyttes. Det er saa lavt anbragt, at en fuldvoksen Mand kun til Nød kan gaa under det. Bag fra er Figurerne hule Træblokke, som vansyner. Præstens og Degnens Stole fjernedes.

Med Forbavselse læser vi, at Alterlamperne i Nustrup om-lakeres 1845. Man havde virkelig erstattet det kostbare Voks med Petroleum (eller Olje). I Bevtoft, Højrup, Spandet brænder der Lamper paa Alteret. I Hygum foreslaar Kirkeværgen det samme med den udtrykkelige Bemærkning, at man derved sparer Lysene.

I Bevtoft sælger man gamle Ligsten til en Stenhugger. Der er ikke ringet i lange Tider, fordi Klokkestolen ikke taaler det. Længere hen (1875) solgtes nogle smukke Stolestader, og endeligt i 80erne solgtes Blytaget.

Provsten i Hygum lod 1837 et nyt Kucifiks ophænge over Kordøren. Nogle vakte Sjæle i Sognet paastod, at det var

Djævelen, idet man syntes, Figuren var sort; den var af Bronze. Provsten maatte give efter i Striden og lod Figuren male, som den er nu.

I Agerskov skulde meget fornyes, deriblandt Stolene. I den vedtagne Plan stod der: »De udskaarne Hoveder paa Forværket (d. e. Stolenes Gavle) tages af og Forværket belægges med en smuk Liste«. Men disse Ord er overstregede; man besindede sig. Men Murens indvendige Flade med dens gamle Ujævnheder havde Folk set sig utilpas paa. Her blev hugget bort og glattet. Støbte Vinduer fra Haderslev blev satte ind.

Præsten i Vodder kalder sin Kirke den mest forsømte i hele Landet (1847). Man har dog allerede faaet Loftet perlemalet. Nu ønskes der Bræddegulv i Stolene i Stedet for Sten, helst et høvlet Fjæl til Fodfæste i Stedet for den brogede Mængde af halve og hele Skamler, som nu findes til Vanzir og Forstyrrelse. Hele Koret maa forskønnes. Over Indgangen er en Kristusfigur, som ved sin Ælde og daarlige Udførelse fra Begyndelsen tilvisse skamskænder Kirken (efter Biskoppens Ytring). Der maa skaffes en ny (maaske Mage til den i Hygum). Et Par Tavler og et Panel i Baggrunden er overflødigt Gods — væk med det! Paa Altertavlens Fod var der paamalede Figurer, som Præsten ikke kunde se paa uden at smile og undre sig over, at de har faaet Lov til at blive saa gamle — en gammel forlængst afdød Snedker her af Sognet skal have paasmurt disse Figurer! Krucifikset under Buen er gammelt og uhyggeligt. »Jeg kunde«, fortsætter Præsten, »ønske, at det maatte blive flyttet, men jeg kender nok andet Steds fra, at det er en ømfindtlig Streng at røre ved. Oppe under Hvælvingen i Koret er anbragt en stor Tværbjælke, der ikke har anden Betydning end at bære en Klokke, som man tidligere brugte til at kalde Folk ind med, naar Gudstjenesten begyndte. Den giver et frygteligt Rabalder, og det fra Klokken nedhængende Reb minder stadig om en Snor til at hænge sig i«. Da Restaureringen var foregaaet, stod alle de udskaarne Figurer paa Alteret, de gamle ærværdige Skikkelser, skinnende

hvide paa blaa Grund, som Udstillingsfigurer i en Legetøjsforretning.

Malerregningen i Arrild lød saaledes (1857): Forgyldt de smaa Søjler nedenfor Prædikestolen, udbedret noget med Farve samt overstrøget Prædikestolen med Cophallak. Udbedret noget paa Himmelen over Prædikestolen og overstrøget samme med Cophallak. Malet Moder Marias Statue og Sprinkelværket hvidt og Baggrunden bag samme lyseblaat. Malet Lugerne ved Moder Marias Statue mørkeblaat, lyseblaat og Hvidt paa den ene Side. Malet Daaben 3 Gange med lyst og mørkegraat og marmoreret. Malet et Fag Lofte over Koret, Grunden hvid med røde Striber, og røde Striber om Rubrikkerne og i samme malet Frugt og Blade.

Skærbæk Kirke havde en Klokke liggende, som var gaaet i Stykker for over 40 Aar siden. Omstøbning blev for kostbar. Saa solgte man den for 727 M. og brugte Pengene til Kirkens Forskønnelse (1840). Men den anden Akt kom først 1864 . Da skulde Blytaget paa »den vanzirende Udbygning ved Skærbæk Kirke« — saaledes taler man nu om den store Udvidelse af 1716 — afbrydes imod at forvandle Kirken til en Korskirke. Af den gamle Nordfløj paa 10 Fag, der kaldes en Vanskabning, skal 7 Fag forsvinde og en Arm bygges ud mod Syd. Blyet skal betale Omkostningerne. Derfor foreslaar Præsten, at Blyet nedtages paa hele Kirken og erstattes med Skifer. Under Krigen var Arbejdet i fuld Gang.

Den Slags Restaurering eller Modernisering gik for sig i alle Kirker. Malerne — Kunstnerne — var i denne Periode: H. Lorenzen i Skrydstrup, J. F. Jessen i Øster Lindet, F. N. Ferslev i Ørderup, J. Jessen, Amtsmalermeister i Flensborg, Anders Maler (i Skærbæk?), R. Olufsen i Løgumkloster, A. Hansen (i Brøns?), Aagaard i Foldingbro, Lind i Jernved.

Brøns.

Naar jeg skiller denne Kirke ud fra alle de andre, har det sine gode Grunde. Den gamle By Brøns findes i Kong Valde-

mars Jordebog opført som Konunglef. Til den Kongel. Vandmølle var hele Hvidding Herred møllepligtig. Hvor lang Tid det tog for en Bonde i Højrup eller Spandet Sogn i de Tider og ad de Veje at faa sit Korn til Møllen og hjem igen, kan vanskeligt regnes ud.

Maaske er det den ældgamle Konunglev, som har skabt den brede og stærke Grundvold for Kirkens og Sognets Trivsel, der stadigt gaar i Retning af det ualmindelige.

Aar 1524 lod Kong Frederik I udskrive den store frivillige Landeskat (Bede), ifølge hvilken Kirke, Præst, Degn og Tjenestekarle (d. e. Kronens Bønder) skulde give Halvparten af deres Aarsindtægt. Da sattes Brøns Kirke og dens Sogneherre til hver 60 M., Kirkerne i Hvidding og Skærbæk følger med hver 32 M., medens de mindste kun betaler hver 6 M. Brøns er noget helt for sig, uden Sammenligning med alle de andre. Saadan har det været gennem Historien. Fra den Dag, vi første Gang faar noget at vide om denne Kirke og ned gennem Tiderne, møder os Træk af en vis Storhed. I de ældste Kurialskrivelser, vi kender (1396), meddeles, at Sognepræsten Jens Nielsen er død, og hans Eftermand bliver Ebbe Jensen, en Kanonik i Ribe og Slesvig, vistnok en ved Pavestolen kendt Personlighed. Senere blev Jens Pedersen Sognepræst (1415). Det er værd at lægge Mærke til, at han først havde været Provst i Vidaaprovstiet (syd for Tønder), men opgav dette Embede i samme Øjeblik, som han fik Brøns Kirke i rolig Hævd. Denne Kirke var altsaa et Provsti værd. Embedsbesættelsen skete fra Rom (Kurien), et Tegn paa, at ikke enhver kunde løbe hen at blive Præst i Brøns.

Sogneherre var som Regel Ærkedegnen (Arkidiaconus) i Ribe, den i Rang højeste Prælat indenfor Kapitlet. Han var Regnskabsprovst for et Provsti langs med Vestkysten med henved 40 Kirker. Men Kirkerne i Brøns og Emmerlev laa til hans Bord. Alle deres Indtægter tilflød ham mod, at han satte Præster i sit Sted og lønnede dem. Efter Kirkespaltningen (Reformationen) kom det til Uroligheder i Brøns Sogn, fordi

Ærkedegnen lønnede Sognekaplanerne saa slet, at flere af dem forlod Sognet. Det er Herredsfogeden fra Havervad, som sætter sig i Spidsen for Bønderne og med megen Kraft lægger sig i Selen for at faa (eller beholde) en god evangelisk Præst. Folk i Brøns har vel tænkt, at under de nye Forhold skulde det have en Ende med de gamle Prælatnykker og Menigheden selv sørge for sin Præst. Det fik man nu dog ikke Lov til, denne Gang. Men Kongen bød, at Ærkedegnen skulde sørge for en god Præst.

Det er muligt, at de i den seneste Tid afdækkede Væg-malerier staar i Forbindelse med disse Stridigheder, sandsynligt er det dog ikke.

Kirken, som er indviet til St. Villehad, kaldes i Danske Atlas den smukkeste ej alene i Amtet, men endog i hele Hertugdømmet. M. Mackeprang har kaldt den Danmarks største romanske Landsbykirke.

Først i 1500 Tallet faar vi lidt mere Besked om dens Kaar og Skæbne. Da opsættes den smukke Prædikestol, som dog sikkert ikke var den første, med en Lydhimmel (et Skjul). Alttertavlen med Søjler og Nadverbillede kom noget senere, et godt Stykke Arbejde. En Klokke er fra 1566: Itt is in dysse Jaar Ein Klocke betalt worden . kostet ongefær 400 mr. Hvorfor denne Meddelelse skulde skrives paa Tysk, kan vistnok intet Meeneske forklare.

Til langt hen i Aarhundredet fortæller Regnskaberne tydeligt om gode Kaar. Pengene udlaantes velviseligt i lutter Smaasummer.

I det nye Aarhundrede derimod synes Stjernerne at dale. Aar 1617 kunde en Bonde ikke betale Renter. »Bleff hannem for hans fattige moders oc Sydskendes Skyld 3 Aars effterstanden Rente bevilget«; 1624 døde Søren Pavlsens Quinde i yderste Armod; ogsaa Jens Nilson døde nihil reliquit (efterlod sig intet); N. Madsen sagde Præsten god for, meget fattig var han (pauperrimus) og Kirken fik intet; Tøger Willatzen døde i yderste Armod, intet at bekomme.

I Fjendetiden 1643 blev Kirkens Kalk »brækket«. Vinduer splintredes. Kirkeværgen meldte 1645, at han beholdt kun 3 Ørtug Korn over af det, som Fjenderne borttog, baade hvad der stod læsset paa Vognen i Normsted, og hvad der blev forødt i hans eget Hus.

Kejserkrigen og den store Svenskekrig synes ikke at have foraarsaget nogen Ødelæggelse af Betydning i Kirken.

En Grydestøber reparerede »steeremps Klokkerne« 1681. Dermed sigtes til de to smaa saakaldte Stimere, som hang i Spiret over Koret og senere omstøbtes til een Klokke. Aar 1694 gjorde Jørgen Snediker fra Haderslev med et Par Svende sig Flid med et nyt Loft. Han vilde nu ikke nøjes med Snedker-Titelen men kaldte sig Jørgen Rasmussen Bieldt hoger, var ogsaa fast ansat som Billedskærer ved Kirkerne i Haderslev Provsti. Det er vel hans Loft, som nu er kommet for en Dag igen, malet med rige Arabesker.

I de Tider var Mølleren Peder Thomsen ved at blive en rig Mand. Han dyppede sin Toldkop i hele Hviddingherreds Kornposer. Hans Heste blev blanke. Naar han trak Skotterne op for Møllehjulene, styrtede Vandmasserne frem af den store Dam; der var Kraft i Overflod. Fiskene sprang i Aftensolen, mens den stolte Hejre svævede spejdende over Vandfladerne. Bag Hjulet fossede Vandet ud med kaade Sprøjt og hvide Skumstriber, indtil det blev til Brønsaa, der roligt snoede sig mod Havet som en Mand, der med adstadige Skridt vender hjem fra sit Arbejde.

Peder Thomsen skænkede Kirken et Orgel 1699. Fra da af, og maaske længe før, er der Venskab mellem Brøns Kirke og Brøns Mølle. Til Orgelets Vedligeholdelse og Organistens Løn gav Mølleren senere en Gaards Landgilde i Syndernæs (foruden 1000 M. til de fattige). Legatets Ordlyd stammer fra Peder Thomsens egen Haand (1725). Hvad han skrev, det skrev han, og det blev staaende indtil denne Dag.

Vi ved, at Kirken allerede da havde sit Sejerværk. Regnskabet for 1709/10 omtaler en Timeklokke som toges udi

opsiun' for 18 M. Det blev i Tidens Løb dyrt for Brønsingerne at fornemme hver Dag, hvad Klokken havde slaaet. Regningen for selve Værket lød paa 574 M. »Dend som haver Timeklokken udj Varetægt og dend stiller« fik 10 M. Aar 1714 maatte der ofres 16 Pund gammelt Kobber til de 4 Visere, som desuden maatte males og forgyldes. Men man taber næsten Vejret, naar man derefter læser om det gamle Urværkhusenes Nederbrydelse og Opsættelse af et nyt og hvad Urmageren i denne Sammenhæng kunde forlange, ialt 456 M. Da maatte man vel udbryde med Prins Hamlet: »Tiden er aflave, ve mig, at jeg blev sat til at rette den«.

Floden kom 1721 og aad et Stykke af Kirkegaardsdiget, men lod ellers alt staa. Sejrværket stampede videre og tog sin Betaling for det. Urmageren tjente 7 M., Rebslageren 8 M. og den, som stillede Timeklokken, 18 M. Snart steg det til 36 M. i et Aar, og endeligt gik den store Tidsmaaler helt istaa. Urmageren fik atter sine 10 M. »for at flye os Time Klokken till gang«. Han havde lige rystet Støvet af sine Fødder, før han maatte tilbage igen til sit Værk. For tre Visere til de nye Skiver og at bringe det hele i Skik tog han 38 M. Et »Tau til Caartervæket« kostede 6 M. Det var svært, saa tungt Tiden den gik i Brøns. Af Skade blev man dog nu klog. Herefter kommer Smeden, hvorfor har man ikke tænkt paa ham før? — og laver et Hjul nu og da til det sindrige Maskineri og saa gaar det igen. Men uden paa Kirken sad en Solskive og maalte Tiden paa sin Maade. Den sagde intet, kastede kun en vandrende Skygge paa et Brædt. Solen, den faderlige og gavmilde, var dens Kraft.

Aar 1731 har man travlt med » stoelernis opbyggelse«, og da nævnes der noget, som ellers sjældent omtales: lange Skamler at falde paa Knæ i Karlstolene. Karlfolket skulde altsaa knæle. Men Kvindfolket da?

Herredsfoged, Ridefoged og andre ansete Mænd havde deres indlukkede Stole; H. Skak paa Havervadgaard havde sin paa Loftet.

Uheld skulde ikke udeblive, til Tider underlige Uheld. Vi læser 1733: »For fem Kirke Lius, som faldt af Alteret i Stycker, da Grefve Reventlow kom i Kirken for at tage dend udj øyesium, at omgiøre och flye i stand igien 2 M.« Næste Aar klatrede Blytækkeren op paa Taarnet for at sætte den nye Fløjstang op, da der bl. a. var bekostet 12 Bøgger ægte Guld paa den. Han krævede efter gammel Skik og Vis en Kande fransk Vin, forhaabentlig efter at den svimlende Bedrift var udført. Vinen blev drukket, og alt gik vel denne Gang. Men næste Gang, Ole Blytækker under en stor Reparation arbejdede paa Taarnet (1756), efter at Spiret i en Storm var brudt og nedfaldet, maatte han i Stedet for Vin bede om Hjælp hos Lægen. Han faldt nemlig ned og brækkede Benet. En anden knækkede Armen, og Bartsvær maatte hentes.

Tre Klokker hang i Taarnet, og Degnen klagede: »Til Alle Store Høytider maa jeg Ringe og Kime med Klokkerne, hvortil Behøvis 4 re Karle som er meget besværligt«.

Brøns Kirke maatte med igennem Skærsilden midt i det 19. Aarhundrede, da saa meget ødelagdes af restavrerende Hænder. Med Mismod og Uvilje har Jakob Helms i sin Afhandling om Tufstenskirkene malet et Før og Nu. Brøns Kirke, siger han, overgaar alle de andre endog betydeligt (den er 62 Alen lang uden Taarn). Flere Omstændigheder tyder paa, at den er forlænget imod Vest i en tidlig Tid. Dog endogsaa inden denne Udvidelse vil Kirken, der maaske allerede fra den Tid, da dens Stenbygning blev opført, har tilhørt Arkidiakonen som Sognekirke, i Størrelse som Udsmykning have udmærket sig frem for vore andre Tufstenskirker. Da Meddeleren i Foraaret 1854 første Gang var i Brøns Kirke, havde den endnu sit gamle Loft synligt, hvis mægtige næsten 12 Alen højt liggende Bjælker paa en ganske smagfuld Maade var malede med Aarabesker (lign. som Arrild). For Enden af det imponerende Langhus stod endnu paa Korbuens Tværbjælke Maria og Johannes hver paa sin Side af den korsfæstede, alle næsten legemsstore udskaarne Træfigurer, endnu med rigelige Lev-

ninger af Maling og Forgyldning. Lavere saa man Apostlenes hele Række med deres Attributer og Navne med forgyldte Bogstaver under helt over fra den ene Side af den brede Korbue til den anden. Naar nu hertil kommer, at Gulvet fremviste ældgamle og minderige Ligstene o. s. v., saa vil det ikke forekomme Læseren forunderligt, at Meddeleeren maa tilstaa, at han hverken dengang eller siden efter har været i nogen Landsbykirke, der har gjort det Indtryk paa ham.

Hvad den lærde danske Betragter skrev, gav Genlyd hos den tyske Forsker Richard Haupt, der tilstaaer, at denne Kirke indtil 1857 var »von unvergleichlichem Gesamteindruck og er endnu neben der Sörupper (i Angel) die schönste Landkirche im Herzogtum«. Efter Restavreringen lyder Klagen: »Træder man nu fra den under Taarnet anlagde Forhal ind igennem de ganske som ved Butikker med forskellig Slags kulørte Ruder forsynede Glasdøre, da er det kun en flov og kedelig Sal, Øjet her møder, og man skulde undre sig over, at det har været vor Tids Smagløshed muligt at faa tilvejebragt en saadan Forandring«.

Saa meget, jeg end deler dette Mishag, og saa villig jeg underskriver denne Dom, kræver dog i Henhold til de Kilder, som staar til min Raadighed, Sandheden af mig, at jeg siger et Par Ord til Forsvar for de Mænd, som stod med Ansvar. Det var naturligvis Biskop, Præst og Kirkeværge. Men den egentlige Drivkraft kom denne Gang, som i fordums Dage, fra Brøns Mølle. Tidligt og silde møder vi Navnet H. C. Jacobsen. Han var en Mand med Indsigt og Virketrang. Kirkens Ve og Vel laa ham stærkt paa Sinde, som man maatte vente det hos Ejeren af den gamle Mølle. Der gaar stadig Breve frem og tilbage mellem ham og Biskoppen.

Mellem Lavkirken og Coppelen (Apsis?), skriver han, er en Bue opført, som for flere Aar tilbage blev brøstfældig, men for at undgaa at tage den ned og ommure den af ny opførte de en Mur derunder med tvende Gennemgange for at gaa om bag Alteret, derved blev Alteret rykket længere ud i Kirken.

Nu ønsker han dette bragt tilbage til sin forrige Stand; deri giver vi ham Ret. Senere skriver han: »Ved Prædikestolen og dens Himmel har vi tilladt os at anføre, at det latinske Under-skrift skulde udslettes og Oversættelsen males paa Dansk, da det nuværende er næsten uforstaaelig for enhver«. Ogsaa denne Tankegang maa respekteres, selv om den kunsthistorisk vel næppe kan forsvares. Endeligt skrev han 1857: »I denne Tid har vi Maleren. Nu skal de i Træ udskaarne Apostle paa Polpituret ved Orgelet males. Maleren vil male som hvidt Marmor paa ege Bund. Apostlene er paa omtrent en Fods Størrelse og meget fiint udskaarne. Jeg har altid været i den Mening, at naar de blev malet med colørede Klæder lige som før og Polpituret hvidt bag dem, kunde' det være meget smukt«. Det var en forstandig Mand, som skrev disse Ord. Havde han levet i disse Tider, vilde han rimeligvis have restavreret sin Kirke paa Linje med moderne Videnskab og Kunstopfattelse.

Saaledes har Brøns Mølle sin Part i Brøns Kirkes Historie.

Bygningens enkelte Dele.

Der er noget aparte ved Hvidding Kirke. Men Historien staar og laller og kan ikke faa det sagt. Er der en gammel Herregaard med paaboende Adelsslægt, som mægtigt har blandet sig i Kirkens Skæbne i fordums Dage?

Den danske Gransker Jakob Helms siger, at Kirken i Hvidding synes bestandigt at have været kullet. Den tyske Kollega Richard Haupt erklærer kort og godt: Zu Withing ist ein Turm gewesen. Længe før disse to Mænd kom til Verden, fortalte en gammel Præst (1638), at der var to høje Spir, som to Tvillingjomfruer lod opsætte, efter hvilke Skibsfolkene paa Vesterhavet havde deres »Gitzing«, og det kunde være ved 100 Aar, siden de faldt ned midt om Sommeren. Noget Klokketaarn var der paa hans Tid ikke, men Klokkeren hang ubekvemt i Kirkens Vestende.

Der skulde altsaa ligesom i Landets Sydøstside (Broager)

have ligget en Kirke i Landets Nordvesthjørne med et Tvillingspir.

Er det en ren og skær Krønike?

Eventyret om Tvillingtaarnene blev en Drøm, som ikke forlod Præsten, og han oplevede virkelig at se Klokken stige ned fra sit ubekvemme Sted for at tage Plads i sit eget Hus ved Kirkens søndre Side. Faa Aar efter ringede Klokken over Præsten selv.

Det var i Aaret 1642, at fire Karle lagde Grundvolden til det nye Klokkehus. Man maatte nøjes med Bindingsværk; derfor stod det kun 200 Aar. Spiret blev dog tækket med Bly, svarende til den øvrige Del af Kirken, og en Fløj kronede Værket. Henrik Grydestøber med en Karl fik to Drile til at drile Klokken igennem med og sørgede for, at den blev hængt rigtigt op. Klokkehuset blev straks og mange Gange senere tjæret. Allerede 1676 maatte der anbringes Hjørnebaand for at tvinge Taarnet sammen. Nogle Aar senere (1682) siger Kirkeværgen: »Paa det Klockhuset kunde vare dislengere uden forraadnelse da kiøbte Jeg dertil Lindolie och bleyhvidt, item 17 skaalpund brunrødt« etc. Aaret efter en Tønde Skibstjære til Klokkehuset. Men det gik daarligt. »D. 26. May 1686 haffuer wi underschreffne effter Hans Højærværdigheds Befaling be-seet Klochhusets Brystfeldighed paa Hvidding Kirkegaard som gick som en vugge naar Klokkerne ringede«. Vi venter nu, at det snart skal falde og Drømmen for stedse være forbi. Men i 1820—30 stod det endnu. Derefter er det forsvundet saa sagteligt, at intet Menneske kan fortælle, hvornaar det gik ud af Tilværelsen.

En Del andre Taarne har været underkastede Omskiftelsernes uimodstaaelige Lov.

Præsten i Arrild skrev paa Latin i sin Kirkebog: »Den 12. S. e. Trin. 1783 blev ved et nedfarende Lyn Spiret paa vor Kirkes Taarn ak! ikke blot antændt, men Taarnet fortæredes næsten af Flammerne. Begge Klokker, den store og den lille, brast med stort Brag og sønderslog Tempelhvælvingen i Vest,

mens Blytaget i Draabevis smeltede bort. Tak ske Gud, som gav Held til den Aarvaagenhed og det farefulde Arbejde, som de hosstaaende Tilhørere udviste, idet de med mellemstore Græstørv rejste en Skillemur mellem Taarnet og Tempelhuset, saaledes at vor Kirke saa vel som Nabohusene, der var meget udsatte, blev frelst. Næsten hele Natten igennem brændte Taarnet langsomt ned. Det var et grufuldt Syn at se Taarnet blottet for Blytaget gennemluet af Flammerne. Den gode Gud afvende i sin Naade alt ondt fra os! Samme Dag paa samme Tid er i Naboskabet Branderup, Bedsted o. a. St. Boliger ødelagt af Lynet, for ikke at tale om Kirketaarnet i Tinglev. Desuden kunde endnu nævnes Kirker og Taarne i Süderstapel, Husum og Lunden. I Husum anvendtes Sprøjten, hvorved Taarnet reddedes«. — Det nye Spir i Arrild blev et rigtigt Tørninglener efter Domkirkens Mønster.

Natten mellem d. 11. og 12. Oktober (St. Karensnat) 1634 gik en Stormflod, hvis Mage ikke er set siden, ind over Vestkysten. Folk og Fæ druknede i Tusindvis. Stormen rasede videre ned over Landet og læste for de vaagnende Bønder en Epistel om Elementernes Leg. Da den kom forbi Herrested, slog den sin Klo i Taarnets øverste Rejsning og bøjede den mod Øst, som man lærer en Dreng at bukke for den fremmede. Kirken var for svag og fattig til at rejse sit Hoved efter denne Hilsen. Spiret maatte nedbrydes og kom aldrig op igen. Det var ellers saa højt, siges der, at det kunde ses baade i Øster- og Vesterhavet.

Maaske var det den samme Haand, som droges med Spiret paa Vodder Kirke uden at faa Bugt med det. Lempeligt gav det efter for Trykket, men det faldt ikke. Endnu i Dag staar det med en lille Hældning mod Syd.

Hvor galt det kunde gaa, naar en Bygning forsømtes, saa man i Skrydstrup. Man skrev 1683 til Biskoppen: »Efttersom voris kirchetaarn nu nylig er nederfalden och tømmeret som tilforn vaar heel forraadnet er heel sønderslagen saa vel som Stenene, her er och en heel deel bly, som vi haffuer indbaaren

udi Kirchen tillige med fielle och Steen, Saa er til Ed. Højærverdighed voris ydmyge och underdanige ansøgning, at I bemeldte fattige Kirche naadigst vilde ansee och med raad och hielp os være behielpelig och anstalt giøre, hurledis vi os hermed skulle forholde: paa det at Guds huuss och Sognet tillige med iche ganske skulle vorde øde«.

(Præst, Kirkeværge og gandske Sognefolket).

Ogsaa denne Elendighed var en Følge af de sidste store Krige. Kirke og Menighed var lige fattige, der maatte tigges til dem. Men herefter taler Regnskaberne aldrig mere om et Taarn, kun om et Klokkehus. Det høje Spir var borte. Til Gengæld havde Præsten herefter i Taarnet et ypperligt Duehus.

Af de 19—20 statelige Tørninglen-Taarne, som prydede Landskabet omkring 1550, har i de følgende Aarhundreder kun 4—5 mistet de oprindelige Omrids, idet to (Herrested, Skrydstrup) nu er uden Spir, medens to, tre andre (Lintrup, Nustrup) ændredes noget ved Ombygning.

Medens Vaabenhusene trindt omkring brugtes til Skole — selv hvor de var uden Loft — saa forbeholdtes Sakristiet Præsten eller brugtes som Skriftekammer. Prof. R. Haupt har ikke helt Ret, naar han siger: »Im Haderslebischen und Rippischen, wo man sich allenthalben Kirchen baute, fühlte und befriedigte man ebenso dis Bedürfnis nach besonderen Räumen für den Priester durchweg, weiter südlich seltener«. I 1711 optælles kun 8—9 Sakristier i hele Provstiet. Det nu forsvundne Sakristi i Hvidding synes at have været samtidigt med Kirken, det i Agerskov ogsaa.

Omkring nogle Kirker var der en Samling af Bygninger, en hel lille Gaard. I Toftlund byggede man et nyt Vaabenhus 1738, et nyt Hus ved Ørderup Stætte 1750 og samme Aar et »kapel« (Sakristi?). Godt en halv Snes Aar senere skrev Husfoged og Kirkeværge C. Outzen til Biskoppen og spurgte, hvad der skulde foretages med de to Toftlunder Kirkehuse, om de ved den store Reparation helt skulde kasseres og i deres Sted

bygges to smukke Ligporte (Todtenpforten) som dem i Ager-skov o. s. v. Han tvivler ikke om, at Biskoppen vil foretrække Ligportene for Hestestaldene. Thi for det første kan der ikke staa mere end 4 Par Heste i Husene. Dette foraarsager, at Sognefolkene, naar der begravnes et Lig, med deres Heste trænger ind i Husene med en saadan Voldsomhed, at de hverken forskaaner de Folk, som klæder Liget, eller Liget selv. Derover fortørnes de, bander og skænder paa hinanden og faar sig endog i Haaret. For det andet er det alle Søndage i tørt saavel som i Regnvejr en udvalgt Samlingsplads for Bønderne, der tænder deres Tobakspiber, holder Kollegium politikum (Husfogeden har læst Holberg), afsætter Konger og Fyrster og gaar ikke i Kirken, inden Prædiken begynder. For det tredje er det et bekvemt Opholdssted for Tyve, Skarnsfolk og Vagabonder, som — hvad Erfaring lærer — der udøver større Gudløshed end Deres Højærv. forestiller Dem. (Med Sognefolkene kan man ikke forhandle, de kaldes Otterngezücht).

Den vrede Hr. Husfoged fik ikke sin Vilje; men Døden, som altid faar sin Vilje, kaldte ham bort, saa han herefter hed »salig Hr. Outzen«. Da skrev en anden Haand, at der ved den vestre Port paa Kirkediget er bygget et lidet Hus paa 3 Fag, som bruges til at staa i Ly udi for Regn og Slud. Endvidere var der ved Koret indbygget et lidet Sakristi af samme Hr. Outzen. Men da det ikke mere bruges, har Hr. Outzen i Brandrup taget Kakkelovnen til sig.

Endeligt (1771) maatte dog ogsaa Præsten føle sit Ansvar og tale til i Tide. Hr. Thorning var Forfatter og havde andre Ting at tænke paa, men rev sig løs og skrev foruden en Masse Latin bl. a. ogsaa dette, at der har været 3 smaa Huse for en Del Aaringer, hvert til sin Nytte opbygte ved Kirken. Det første var Synden for Kirken med Kakkelovn til at Præsten der i Svagheds Tid kunde forrette Skriftemaal. Det andet staa som en Stætte til den østre Del af Sognet, det tredje som en Stætte til den vestre Del. Det første blev nedbrudt ifjor, det andet staa og vil falde ned. Det tredje er det største og

saa rummeligt at foruden at Folk som kommer tidligt til Kirke kan gaa der i Ly for Regn og Uvejr, kan og indsætte deres Bæster der, naar de kører til Kirke, hvilket er helt fornødent for gamle Folk. Dette Hus maatte gerne blive staaende.

Men som Døden tog baade Hr. Outzen og Hr. Thorning, saaledes tog Forkrænkeligheden ogsaa alle disse Udenomsbygninger. Over Resterne holdtes Auktion 1776.

Lidt anderledes var det i Nustrup. Her skænkede Præstekonen Anna Elisabeth Wedel født Friis en Guldkæde til de fattige. For denne Kæde lod hendes Mand opbygge et Arm Huus ved Nustrup Kirke, hvori 2de fattige kunde have fri Husværelse. Takken var ringe. I 1737 ønskede man Huset fjernet igen, da ingen vilde bo i det. Omkring 1762 vilde det falde ned, men Degnen syntes godt om det og købte det.

Agerskov havde Øster Vaabenhus, et Vester Skrifte, et Sønder Vaabenhus og et lidet Materialhus.

I Rejsby laa der et Skolehus paa Kirkegaarden. I Skærbæk stod der, norden op til Kirken, et Skolehus, som senere blev en fritstaaende Bygning med Kongens Navn paa den ene Ende og Biskoppens og Amtmandens paa den anden Ende.

Loftet i Kirkerne, som oprindeligt var slet og ret Egetræ, (Loftskud) blev med Tiden malet og prydet (panelet). I Rejsby saa man den blaa Farve i Koret med rødt indrammede Felter, i det mellemste et Hjerte med Vinger: Sursum corda, Habemus ad Dominum (opløfter Hjerterne —). Spandet har endnu Panneloft med smukke mørkerøde Farver. Hvidding havde 1764 Rokoko-Loft i Rammer, Toftlund har fremdeles smukt malet Tavl. Billedhuggeren Jørgen Rasmussen færdedes i en Del Kirker for at danne Loftet med sin Kunst. Snedkeren Hans Andersen Caltofte fra Ribe paatog sig samme Slags Arbejde.

Det kostbare Bly har sin egen Historie, ogsaa i dette Landskab. Vejfarende mellem Ribe og Tønder kunde i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede iagttage den dæmpede hvidgraa Farve, som dækkede Hvidding Kirke og dens Omgivelser. »Kirchen, Alter golfvet (= Koret), Rundel (= Apsis), Sakristi, Woben

Huus, Klochhuus, Øster Sierl med Port udj aldt techet med Bly«. Men denne Kirke var ogsaa den eneste i Provstiet, ja vel i hele Sønderjylland, som havde bevaret sit gamle kostbare Klædebon saa ubeskaaret. Det var et Stykke Middelalder, endda af det allerbedste, som her lyste den langsomt forbigående Handelsmand eller Fyrste imøde. Endnu den næstfølgende Kirke (Rejsby) har Bly paa selve Kirkehuset med Sakristi, Vaabenhus og Taarn. Men saa er Herligheden ogsaa forbi. Medens det 16. Aarhundrede ikke giver nogen Brist paa Blytagene tilkende, taler det 17. Aarhundrede højlydt derom; det har selv set, hvordan Skaden skete. Fra nu af er visse Partier paa Kirken, den ene Side af Sakristi eller Vaabenhus uden Bly. For at skjule Nøgenheden og Skammen lagde man Brædder paa og maledede dem med Blyfarve. Man lægger Mærke til, Taarnet beholdt sit Blytag længst. Det er vist ingen Fejlslutning, naar man antager, at Soldater, Røvere og almindelige Tyve af nærliggende Grunde lod dette Bly ligge, mens de rapsede af det lave Vaabenhus. Men værre end Tyvene næsten var den beregnende Sparsommelighed, som opdagede, at Skifer var lige saa godt et Tag og meget billigere. Spandet, Skærbæk, Toftlund, Branderup fik af Biskop eller Minister Lov til at skifte Klæder. Dog beholdt atter Taarnenes høje Spir det kostbare Metal. Hverken Biskop eller Minister kunde naa derop.

Til Stolestaderne knytter der sig nogle smaa Krigshistorier. Smukt siger Peder Terpager om Ribe Domkirke, at der var ikke Raad til at gøre Sæderne smukke og magelige. Men Borgerne vilde hellere høre paa det kostelige Guds Ord i en sædvanlig Stol end at slumre sødt i et blødt Sæde. Ak ja — i Ribe. Men ude paa Landet blandt de stædige Sønderjyder stod der helt andre Ting paa Spil. Her vilde enhver sidde og i al Evighed blive siddende paa sin bestemte Plads, enten den saa var blød eller haard. Hvor Faderen havde siddet, vilde Sønnen sidde, og den, der ejede to Ottinger Jord, maatte ikke sidde højere end den med tre Ottinger. Matthias Lange paa Havervadgaard var Herredsfoged og tillige Kirkeskriver i Tørninglen.

Han gav 1705 følgende Besked til Biskoppen, at »som udj Hvidding Kirke var stor brøst paa Quindestadeler og mange maatte blive hjemme af Kirken fordi de ej kunde bekomme nogen Sæde og en Del af dem, som var udj Kirchen maatte enten søge sin Sæde hos Mandfolkene eller og hafde saa stor en trænge at de sad paa hver andre, hvor ved da forefaldt een og anden forargelse udj Menigheden og i det sted at de skulde sidde og med andagt høre Guds Ord maatte de skydes og trænges«. Saa lod Præsten Hans Thomsen bygge et Pulpitur. Men da Pladserne skulde deles paany i hele Kirken, opstod der megen Uenighed. M. Lange vilde tilsidst ikke have med Sagen at bestille, indtil han omsider »da confusion og Ueenighed i Sognet ja største forargelse i Kirchen mere og mere tiltog og Mand paa det sidste en rebellion var befrygtende lod sig overtale igen. Han lod Sagen behandle for sit eget Herredsting, hvor en Bonde erklærede, at før han vilde miste sit Stade, vilde han lade sig ophænge. Efter den store og lange Tumult blev det tilsidst stille helt af sig selv. Men paa Pulpituret staar nu dette Vers:

Det Pulpitur Hr. Wedel har til Kirken villet give
 da her paa Stole Mangel var, det Gud til Ære blive.
 Men tvert imod til denne Tiid har voldet Striid og Klammeri
 og Kirken gavnet ej en Hviid, det er jo Synd og Jammer.
 Clem. Fog 1744.

I Skærbæk vilde man efter Kirkens Udvidelse pladsere Smaafolket i Taarnet, som det var sket f. Eks. i Arrild. Disse ottingløse betalte ingen Kirkeskat. Hvor urimeligt da, om de skulde sidde og brede sig midt i Kirken paa de Pladser, som Ottingfolket (Jordejerne) havde betalt. Men de ottingløse havde andre Meninger. De skrev 1719: «Og som den Anslag i Tornet er giort Saa er det dog os Umuligt, naar Guds Vejr lader sig høre, icke kand høre præsten, huad der prædickis, Saa kand det og vel være muligt at Baade i den gamle og Nye Kirche fornemme Mænd hafuer ladet sig indfinde at høre Prædicken, saa er det for Eenfoldige icke saa Høren (?) som det er for dem

der hør et ord og videre huad det Bemærker kand forklare«. Disse enfoldige Smaafolk mente altsaa, at de burde sidde nærmere ved Prædikestolen paa Grund af deres ringe Lærdom og Forstand. De følte det desuden som en Tilsidesættelse, nu med Stole-stade at værer afskilt (fra Gaardmændene), »Er det som vj skall vere for smaad«.

I Hvidding anskaffedes 2 Tylter Deller til Skamler i Kirken for alle og enhver at falde paa Knæ. Denne Akt i Gudsdyrkelsen vænnede Menneskene sig senere af med.

Genstande til Brug ved Gudstjenesten.

Hver Gang, vi vender tilbage til Hvidding Kirke, fornyes Indtrykket af det særegne ved denne Bygning og dens Tilbehør.

Altertavlen er i sin Art den eneste i Sønderjylland. Den er ikke skabt i det Tidsrum, vi her behandler, men maa være fuldendt lige før. Den er et af Middelalderens allersidste Kunstværker og tillige et af de faa, som de følgende Aarhundreder har ladet staa saa at sige urørt. Gennem skiftende Aandsperioder med afvekslende Livsopfattelser har mange Slægter set hen til den statelige Altertavle med stille Respekt og Ærbødighed.

Det er et Rosenkrans-Alter, en af de Genstande, som den vakre Peder Palladius i sin Tid sagde sin Mening om. »Mand vist intet at sige aff saadant Skarn och diefflens bedrageri, huerchen før Christus kom thill verden och ey heller siden udj tretten hundrede aar, førend nu halffandet hundredeaar siden att nogle sort munche de funde der først paa och stiigte en alter udj deres Closterkirche for deres gærighedz skyld, der kaldte de rosenkrantz alter, och en sort munch ved naffn broder Alanus skreff en skarns bog der om. Och lode de malle en taffel om den løgnactig skiersilds piime huer der paa nogen siæle och rachte en psalterbond op, oc en hob engel fløy derde offuen offuer och tog dem aff siælene och førde dem op til jomfru Maria, och hun førde dem thill Jesum, och

hen til Gud fader; saa hoppet de om med huer andre« (Visi-
tatsbog).

I de seneste Aar har tyske Kendere af Middelalderens Kunst, særligt Dr. Fuglsang i Flensborg, indgaaende syslet med dette mærkelige Billedværk og ført et tilsyneladende fulgyldigt Bevis for, at Idéen eller Mønstret til den Slags Altertavler findes i Omegnen af Nürnberg og tilhører Tiden 1500—1530.

Den enkelte Figur er ikke af stor Kunstværldi. Man maa lytte til Helheden. Det er Helgenskarer, som omgiver den korsfæstede inden for Rosenkransens Ramme, tilbedende Skikkelser fra alle Tidsaldre. Denne Tilbedelse fylder hele Rummet og drager Menigheden med sig. Den store Rosenkrans med 50 Roser er Bindeleddet mellem den hellige Gruppe paa Tavlen og de bedende Mænd og Kvinder nede i Kirken. Det er Middelalderens sidste Betoning af den Kendsgerning, at for den katolske Verden er Bønnen væsentlig et Offer. Den er et Ave Maria, et Credo, et Pater noster, som ikke raabes ud af et Hjertes Fattigdom og Tomhed, men frembæres med Hjertet selv som en Gave til Treenigheden.

Den sidste katolske Præst i Hvidding var Povl Mikkelsen. Han vilde ikke bøje sig for Prins Kristians Reformationskrav og maatte gaa. Men frivilligt gik han ikke. Prinsen siger med Harmen, at Hr. Povl har trodset hans Bud. Nu skal det have en Ende. Der sendes en ny Præst til Hvidding, og ham skal Folket tage imod, hvad mange aabenbart ikke vilde. Ud fra disse historiske Forhold mener Fritz Fuglsang at skulle forstaa den mærkelige Altertavle. Han mener i dens Fremstillinger at finde Povl Mikkelsens lærde Indflydelse og høre Menighedens Nødraab til Treenigheden under Kampen mellem det gamle og det nye.

Med saadanne Gisninger skal man være forsigtig; men det kan godt være rigtigt, ja det er sandsynligt, at der var en Forbindelse mellem Præsten Povl Mikkelsen og Helgenskarerne i

Rosenkransen. Aanden var den samme. Det endte med, at Præsten maatte gaa, men Tavlen blev.

Ialt staar der ca. 7 middelalderlige Altertavler nogenlunde urørte i Tørninglen. Andre blev lavede om efter Tidens Krav eller erstattede med helt nye. Højrup blev 1652 ked af de gamle Figurer og lod en Kunstner ved Navn Kristian Pedersen fra Ribe skabe noget nyt i Midtpartiet. En Billedhugger med 2 Svende arbejdede paa samme Altertavle 1717. Lidt vigtigt melder Præsten 1765, at Mesteren har gjort det saare kludderagtigt og burde have sat til, hvad det skulde betegne. Forresten staar der bag Alteret en gammel Trækasse indlagt i Messing med Apostlenes Navne og kulørede Billeder paa; har der deri været nogle reliquier, saa kan det siges om den helgen: (Han er ikke her, han er opstanden) surrexit, non est hic.

Ogsaa i Østerlindet, Branderup o. a. St. blev Midtpartiet tømt og et Maleri efter det 17. Aarhundredes Smag sat i Stedet.

Spandet Kirke, der altid kæmper med Fattigdommen, følger dog nogenlunde med. Der er en Ven, som tænker paa den Nat og Dag. Hanne Nielsdaatter er hendes Navn. Af Stand og Stilling er hun Inderste, hvilket betyder saa noget nær Ingenting. Men hun sidder og knipler, det giver fine Fingre, nogen Anseelse og lidt Penge. Ved første Indsamling til Kirken tegnede hun sig med 8 Skilling. Hendes jævnlige gav 3, 4 og 6 Skilling. Da der samledes næste Gang («anno 1744, da den store Reparation skeede»), gav velædle Hr. Herritzfoged 3 M. Johanne Nielsdaatter var ikke velædel, men gav ogsaa 3 M. Det var næsten ubeskedent. Og den mærkelige Kvinde kom igen tredje Gang. Paa en Tavle i Kirken staar der: »Ao 1747 gav ærlige og gudfrygtige Piige Johanne Niels Daatter af Spandet frivilligen til Kirken 100 Rd. som og 10 Rd. til de fattige samt meget andet til Kirkens Prydelse. Hvilket Kapital tildeels er anvendt til det 1754 Nye opbygde og formalede Altere«. Da tav alle de velædle og store Mænd i Sognet, Johanne Nielsdaatter talte alene. Og dog laa hun paa dette Tidspunkt rimeligvis i sin Grav.

Med Fornøjelse hører vi ogsaa, hvorledes man i Nustrup smykkede sin Altertavle 1756. »Den forreste Part af Taflen«, siges der, »er Bildhuggerarbejde, som paa Menighedens begæring lige saa stærkt skal forsølves og forgyldes med ægte Guld og Sølv, som det har været, dog med den Forskel, at grunden skal forsølves og med Siø-grøn eller blaa farve overmales. Som paa dend anden part af Altertaflen Christi Lidelse findes i 8 Divisioner, som vendes om i Fastetiden, saa skulle samme paa Menighedens Begæring males lige saa propre som det har været og paa sine Steder med ægte Guld og Sølv gjøres og prydes. Som paa dend tredie Part findes en Engel og St. Maria i fuldkommen Størrelse saa skal i Stedet for dem udj lige Størrelse paa Menighedens Begæring males Christi Opstandelse og Christi Himmelfart, som paa Paasketiden vendes om til Christi Himmelfartsdag«. Benjamin Richter fra Aabenraa skal gøre Arbejdet.

Rygtet om Begivenheden kom hastigt til Skrydstrup. Man blev enig med samme Maler om, at han skulde reparere Altertavlen, 3 store Billeder i Koret og Prædikestolen. De ægte og smukke Farver er genopstaaede i den allernyeste Tid. Men hvad der i 1757 mentes med de 3 store Billeder i Koret, er ikke næmt at vide. Maaske var det den kronede Maria med Barnet og en Mandsfigur i fuld Rustning, dertil muligvis Triumfkorset.

Altertavlen i Agerskov staar og gemmer paa nogle Gaader. Den bærer Indskriften: M. Erasmus Heidtmann Archidiakonus tho Gottes Ehren disse taffel setten laatten 1597. Det er den første Gaade. Hvor kommer denne plattyske Indskrift fra? Har Ærkedegnen skændet Tavlen eller hvordan? Dernæst læser man paa Bagsiden: Franciskus Johannis Ripensis 1637, og endeligt taler Inventariet om Anders Windfeldt. Præsten O. C. Rise forklarer det saaledes: »Altertavlen, som var ikun maadelig mahlet (af Franc. Johannis?) er omgjort af A. Windfeldt fra Farrup en god Mester 1765«.

Godt et Dusin Kirker fik Altertavler i det 17. Aarhundrede, Gram, Lintrup, Toftlund, Skærbæk, Brøns, Rejsby o. s. v. I

Roager tilbød Præsten Niels Nielsen Astrup († 1701) at »lade oprette oc fuldfærdige een smuk Altertafle saa som udj andre deslige Kircher findis«. Men 1795 arbejdede Bygmester A. Krag 86 Dage paa en ny Altertavle, rimeligvis den, som nu staar i Taarnet.

Fra Skærbæk har vi følgende Akkord: »Kiendis Jeg Jens Oluffson snedker oc Borger udj Warde at jeg nu udj Jesu naffn er forliget med hederlig mand M. Hans Oluffson Erchedegen udj Ribe domkirche om en ny altertaffle at gjøre udj Scherbech Kierche som schall were Rumelig en halff Sielandtz alne bredere end dend Jeg gjorde udj Gram Kiercke oc med proportion høvelse der effter udaff gott tørt Reent oc ustraffeligt træ som det sig bør oc schall Jeg leffuere samme altar taffle udj Ribe uden all Kierchens bekostning for 58 daler slette.

Ribe 10. februarij 1631.

Jens Oluffson.

Hygum fik en Altertavle malet af J. L. Lund 1841, medens den gamle vandrede til Hjerting.

Kun to Prædikestole stammer fra det 16. Aarhundrede, en halv Snes opsattes i det 17. Noget Fællesskab med Haderslev Provsti falder ikke i Øjnene. Derimod synes der at være et indbyrdes Slægtskab f. Eks. i Brøns-Rejsby-Hygum-Nustrup-Øster Lindet, i Arrild-Toftlund, i Gram-Fole.

R. Haupt henfører en Del af disse Prædikestole til Tønder-Gruppen (Tønderner Art). Ejendommelige er de firkantede Lydhimle med de smaa Spir.

I Agerskov købte man 1642 Egefjælle til Prædikestolen og betalte 2 M. til to Karle, »den Dag der vi hengede himmelen op«. Hans Maler fra Aabenraa renoverede den 1751. Men 1800 sattes en ny Stol. Allerede 1795 skrev Kirkeværgerne til Biskoppen: »Da Prædikestolen skulde til offentlig Licitation lod vi udbede os en simplere Tegning end den vi allerede havde hos Rektoren Hr. Hansen i Ribe. Denne gode Mand fandtes heller ikke uvillig og i Stedet for een gjorde vi to. Manden har ikke forlangt noget for sit Arbejde (men skal have en Dusør)«.

Mesteren, som udførte den smukke Stol i 1800, var Andreas Wilkenschild i Gestrup.

Aar 1654 byggedes i Toftlund en ny Prædikestol »med himmelen der offuer«. Snedkerne var vistnok fra Løgumkloster, og Mesteren hed Hans Tammesen.

En Snedker med sin Svend gjorde en Prædikestol til Branderup Kirke 1725; De arbejdede i 90 Dage. Skjulet over Prædikestolen i Skrydstrup kostede 50 Dages Arbejde 1738. Anno 1769 var Las Hansen (skal være: Jensen) Maler af Skærbæk og Peder Jensen Maler af Drengsted ved Kirken i Hvidding og forfærdigede en ny Prædikestol. De begyndte den 27. Maj og blev færdige den 4. September.

Den ældgamle Døbefond af farveløs Granit maatte pyntes. Hulrummet dækkedes med et Metalbækken. Men hvor Udstyret blev rigere, blev den overdækket af et Skjul, ligesom Prædikestolen. Et rigt udskaaet Skjul fra Baroktiden har Brøns, Roager, Rejsby. Regnskabet i Skærbæk siger, at Hans Caltofft skal efter Akkord have 6 M. for at forfærdige Skjulet eller den Zirath over Fonten 1710. Det maatte dog vente med Udførelsen, da Præsten ønskede Fonten flyttet; men »dekelet til daaben« betales 1759.

Præsten Thomas Henriksen i Hvidding henvendte sig 1683 til Biskoppen med følgende Skrivelse: »Efttersom det welegner en huer ikke allene att byge paa sit eget Huus Men oc at ære och bepryde det huus hvor Guds ære boer oc hand sit naffns ihukommelse stiftet hafuer hvilket Jeg underskreffue och haafuer efftertenchet och derfor paa min egen bekostning forærit til Hveding kirches beprydelse et fundtlog som koster med ald sin tilbehøring firesinds M. lbs. i Den mening att saa lenge samme fundtdække er ved mact mit begraffuelse i Kierchen af Kierchens Interesse med forsuarlig fiele Lofft maatte holdis ved mact Saa att mine tørre been Som med Guds hielp i sin tid sammesteds skal hvile maatte lige i Rolighed indtil den Dag paa huilken de igien skal grønnis och faa (?) til lifvue det Jeg haaber och troer visselig — (att mig maatte saadant beuilgis)«.

I Agerskov anskaffedes »et Englebillede fra København, som holder Døbefadet, saa at man ej har behov at gaa langs ned gennem Kirken til Funten, naar Børn skal døbes« (som i Starup) 1740. Men den gamle Døbefont sank mange Steder i Kurs. I Højrup var den af Sten og saa høj, at Præsten maatte staa op paa en Skammel og selv holde Barnet i den venstre Arm, medens han døbte det. Det gad man ikke se paa længere, og saa forsvandt den. I Præste- og Bøndergaarde tjente den og mange andre som Vandkumme eller Hundetrug. Det var det ældste Stykke Kunst inden for Kirkens Mure, ja det ældste Stykke hjemmegjort Haandarbejde fra den historiske Tid, som denne Medfart timedes.

Der ligger mangen Naadigherre med sin Frue og mangen ærværdig Præstemand med sin Familie under Kirkens Gulv. Provst Astrups Lig i Roager blev lagt i Humle, inden det gled ned i den hvælvede Grav. Lad dem sove. Kun et eneste Gravmæle skal fremdrages paa disse Blade, fordi det gør sig selv uforglemmeligt for hver den, der engang eftertænksomt betragtede det. Omkring Korset staar en Mand med sin Hustru og tre Børn. Billedet hænger i en stille Krog i Gram Kirke og hilser den indtrædende med disse Ord: »Melcher Seste, Sin Older 36 Aar. Sin salige Høstru Katrine Fishers, Som løuer hos Herren hendis Olderis 28 Aar, de som haffde tilsammen 3 daghter de 2 leuer oc den ien seuer i Herren«. Ingen ved, hvem Melcher Seste var. Men hans Sprog kender vi. De sidste Ord skal læses: »De 2 løvver og den jæn søvver i Herren«. Bedre sønderjysk tales der ikke i Gram idag. Det er det eneste Mindesmærke, som taler Folkets Maal. Hvilken Troskyldighed og stille Inderlighed er der ikke i disse faa og jævne Ord. Man vender sig ved Bortgangen endnu engang om for at se dem — og huske dem.

Flere Kirkeklokker er støbte paa Stedet. Paa en Klokke i Toftlund, som nu er forsvundet, saas et Vaaben med Navnet Claus Violo. Den var støbt i Vaabenhuset d. 2. Dec. 1642 i fire Timers Tid, maaske af den franske Støber Claude Viollard,

som arbejdede i Danmark 1638—42. »I Galsted er vores store Kirkeklokke støbt«, siger Præsten i Agerskov.

Foruden de store Klokker i Taarnet træffer vi de saakaldte Skrifteklokker og Stimere. Skrifteklokken hang i Koret. I Spandet findes den endnu anbragt paa en Bjælke tværs over Koret. Agerskov havde en »5 Pund Metall kloche at ringe til Bøn med« 1764. Disse Klokker, som sikkert var en Levning fra den katolske Tid, brugtes til Ringning ved Skriftemaalet og Gudstjenestens Begyndelse. Stimerne hang gerne i et lille Klokketaarn over Koret, f. Eks. i Brøns. Fra Skærbæk berettes, at Smaaklokkerne blev tagne ind i Taarnet 1746.

Ditlef Hansen i Ribe skriver i sine Optegnelser: Anno 1401 bleff det første Seierwerch giortt som nogen sind haffuer veridt i Ribe i alle sine Dage«. Men det varede længe, inden man saa Urskiver paa Taarnene i Tørninglen. Fra Vodder kender vi et Dokument af dette Indhold: »Givis Wodder Menighed tilkiende at Jeg Underskrefne og min Kone haver Resolverit at forære til Wodder Kirkke et Uhrwerch J Taarnit, Henseende til Guds Ære, Kirchen til Prydelse, Menigheden til thieniste og os til en Anmindelse. (Og aarlig Udgiften vil blive ca. 1 Rd.) Derfor er min Ymyg Begiering til Samtlig Wodder Soggen at de vilde herpaa give Mig deris Mening tilkiende om de fra den dato da den I Kiecke-Taarnit Bliver indsat, vilde aarligen Betale denne forbenøvntte — en rixdaler, og en Mand af hver By I det Mindste underskrive dette til en forsikring for Kierchen i fremtiden.

W. 21. Julli 1771.

Dieris thienist villig thiener

Anders Nielsen Tønder.

Underskrifterne kom omgaaende. En uventet Deltager i Foretagendet meldte sig med følgende Tilføjelse: »For at faa dette verck des Meere Massiv eller Duerhafft saa Lover og til siger Jeg underskrevne her med at Jeg vil betale Anders Tønder halparten i forbenøvnte Uhr Verk til en udødelig anmindelse efter Bege voris Døed.

Jes Pedersen.«

Vi træffer jævnligt et Sejerværk i de vestslesvigske Kirker. Hvor kostbart det var, har vi set i Brøns.

Skærbæk Kirke havde bevaret et kostbart Smykke fra Middelalderen. Kirken haffuer en Sieppel, hedder det 1609, at rede Brud med som gaar leye aff naar den brugis. Men anno 1632 bleff en gammel sonderbrut oc ubrugelig Siepele sold, veget 46 lod.

Hvad man gjorde med andre Kostbarheder, giver følgende Bemærkning en lidt morsom Forestilling om. I Agerskov blev den gamle Alterdug af rødt Silketøj skaaret i Stykker og bortgivet til Huer til fattige Børn. En Drejels Alterdug blev skaaret i Klude til 3 eller 4 gamle fattige Folk. Skarlagensfarverne har livet op paa Byens Gade, naar de smaa løb i Skole.

Kirkegaarden.

Intet Sted har saa meget at fortælle som en Kirkegaard. Men det tier vi med her.

Noget af det, enhver fik at se ved Indgangen, var en Gabe-stok. Agerskov bekostede 1735 »en Pæle til Gavestokken« og en Laas til Halsjernet. Skærbæk havde 1741 en Gabestok med Jernlaas. Udenfor Gram Kirke lod Naadigherren nogle Bønder ride Træhesten, fordi de om Søndagen havde holdt Sjov i Kroen.

Forsvundne Kirker.

Adskillige Kirker i Tørninglen er borte, knapt nok findes deres Sted mere. Om St. Tøger i Endrupskov har Præsten J. Zerlang talt og skrevet. Den laa ved Alfarvej mellem Gram og Ribe. Byen Immathorp (Endrup) laa rimeligvis i dens Nærhed. Omkring 1600 forsvandt den. Dens Grundsten er nu fri-lagt og en Mindesten er rejst paa Bakkens Top, den gamle Kirkegaard. Underligt og fjernt taler det til den vejfarende, som kun sjældent giver sig Tid til at lytte. Det er den eneste Tomt af den Slags, som findes i Landet. Ikke saa ret langt fra St. Tøger laa en anden lille Kirke, nemlig i Dover, som nu

hører til Lintrup Sogn. Den er historisk nok, idet den findes opført i Ribe Oldemoder. Det Afsnit af Bogen, hvor dens Navn stod, menes at stamme fra Tidsrummet 1330—1348. En senere Haand har tilføjet det i gamle Registre saa vel kendte Ord: desolata d. e. øde (forladt). Man antager, at Skyggerne fra den sorte Død ligger derimellem. Kirken sank i Grus, over Gravene groede der Græs. I Afgifter til Biskoppen stod Dover Kirke paa Linje med Endrup, Hjerting og Tirslund.

I Kakkelovnskrogen sidder det gamle snakkesalige Sagn og fortæller sit. Det nævner endnu Navnene Vester Lindet, Lillholt, Gasse. Paa Gasse Mark er et Sted, som kaldes Kirkehøj, paa Kastrup Mark i Gram Sogn et Sted som kaldes Gammelkirke. Vi ved ikke, hvad vi skal tro, Sagnet ved det vel ikke selv. Men naar Præsten i Skrydstrup har hørt, at sydøst for Skrydstrup Kirke en liden half Mil, haffver i gamle dage standen en Kirche ved Naffn Nibbelkirche, som blef ødelagt for-medelst Krig og feide«, saa kan man tænke paa et lille Kapel ved Adelvejen. Af dem var der vist mange.

Isfloden 1839.

Af **Thade Petersen.**

Efter Stormfloden paa Østkysten i 1904 var der en Del af dem i Haderslev Amt, der havde lidt Skade, som henvendte sig til Amtet om Hjælp. Hele Kredsagen, som Amtsraadet den Gang hed, erklærede sig villig til at yde dem denne Hjælp, dog paa én Mand nær, nemlig Gaardejer Peter Timmermann i Skærbæk. Denne sin Stilling til Spørgsmaalet begrundede han med, at den Skade, de her havde lidt paa Østkysten, ikke var andet, end hvad de ude paa Vestkysten led hvert Aar. De kom imidlertid aldrig og forlangte Hjælp. I Virkeligheden havde Peter Timmermann jø Ret. Han oversaa bare, at den Modgang, man oplever hvert Aar, taber Karakteren af en Ulykke, idet man indretter sig efter den. I enkelte Tilfælde har Oversvømmelserne derude dog været saa ondartede, at de, der led under dem, virkelig trængte til Hjælp, og ogsaa fik den. Saadan var den Oversvømmelse, der fandt Sted den 7. og 8. Januar 1839, alt-saa i Aar for 100 Aar siden.

Den oplevede Flors Efterfølger som Forstander for Rødding Højskole, den senere Folketingsmand Sophus Høgsbro, som syttenaarig Elev i Ribe Kathedralskole. Sit friske Indtryk af den har han gengivet i en Stil, formet som Brev, han skrev rigelig en Maanedstid senere. Denne Stil har en Efterkommer af ham, S. A. Høgsbro Østergaard, gengivet i »Fra Ribe Amt«.

Høgsbro fortæller, som rimeligt er, kun om Oversvømmelsen, saaledes som han oplevede den i Ribe hin bevægede Jauardag, og om den Skade, den der gjorde paa Broer, Møller, Gader og Huse.

Foruden denne friske Skildring af den voldsomme Oversvømmelse, der efter Mærkerne i Domkirken endog overgik 1825, har vi et Par andre Kilder til Oplysning derom. Dem er det vel nok værd at fremdrage nu i Hundredaaret efter den

Oversvømmelse, der blev saa katastrofal, som den blev, fordi den ikke alene kom til en Tid paa Dagen, da den slet ikke kunde ventes, men desuden førte store Ismasser med sig. Vandet var, efter hvad Høgsbro meddeler, under Pres af en haard Storm steget meget højt om Eftermiddagen den 7. Januar. Ganske vist sank det noget ud paa Aftenen, men henimod Morgenstunden den 8. steg det atter stærkt. Da det ved Solopgang skulde være Højvande, sank det vel noget, men vedblev dog at staa i abnorm Højde indtil Middag. Ved Middagstide begyndte det igen at stige, dog ikke stærkt. »Men Kl. 4 hævede det sig med en Hurtighed og Kraft, som man hidtil ej havde seet Mage til«. Omkring ved Kl. 2 var nemlig Lavvandet indtraadt, og Vandet skulde nu normalt begynde at stige. Det gjorde det vel ogsaa, men det tager altsaa først ret fat Kl. 4. Nu kunde det blive ved at stige til omkring ved Kl. 9 Aften, da det igen blev normalt Højvande. Heldigvis blev den rasende Stigning ikke af saa lang Varighed. Lidt over Kl. 6 begyndte det at synke, samtidig med at Stormen løjede af, men nu var Vandet som sagt ogsaa steget højere end i 1825.

Alene saadan Vandstand maatte være skæbnesvanger paa mange Punkter, men mangefold værre var det, at Havet indenfor Øerne længe havde været tilfrosset. Nu blev disse Ismasser af de vældige Bølgeslag brudt i Stumper og Stykker og med det stigende Vand drevet ind over Enge og Agermarker, ødelæggende alt, hvad der ragede op over Jordsmonnet. Værst gik denne Ødelæggelse ud over Markled, Haver og tilsaaede Marker.

Ogsaa fra Forballum har vi faaet nærmere Oplysning om Oversvømmelsen, fordi en senere navnkundig Mand kort Tid i Forvejen var bleven knyttet til denne lille By paa en svag Forhøjning i Ballum Enge. For knap et Aars Tid siden var Christen Kold nemlig kommen dertil som Huslærer hos Knud Knudsen. I sin Bog om Kold skriver Frederik Nygaard*) paa

*) Christen Kold 1. Bind S. 104—105. 1895.

Grundlag af Oplysninger, han har faaet af Thyssen Hansen i Randerup og Fedder Brodersen i Mjolden:

»Niels Andersen havde om Eftermiddagen været ude ved Stranden. Han saa herfra de store Ismasser, der laa ude i Havet, og hørte Vestenvinden blæse stærkt op. Da han kom hjem, var han tavs og alvorlig. Hans Kone spurgte, hvad der var i Vejen? »Der sker en stor Ulykke,« svarede han, »bliver dette Vejr ved.« — Gaardene i Forballum ligger som i den øvrige Marsk paa »Verfer«. Om Aftenen samledes de fra de andre Gaarde i Knud Knudsens Gaard, da denne havde den nyeste og stærkeste Bygning, og de mente der at være bedst værnede mod den vældige »Isflod«. Isfladerne ude fra Havet væltede sig nu nemlig ind over Landet, baarne paa det forfærdelige Stormvejrs Arme. — De Faar, der var hjemme, flyttede de op paa Slyden (»Hildeslyden« d. v. s. Høstænget), Køernes og Hestenes Hoveder bandt de i Vejret ved Krybben, for at de saa længe som muligt kunde undgaa at faa Vandet i Munden. Dette styrtede nu med Styrke ind i Stalden.

Angsten var stor hos dem alle, da Havet ud paa Natten blev ved at stige.

Kold tog en Kæp, som han skar Mærker i og satte i Bryggerset, hvor Vandet ogsaa var brudt ind. Paa den Maade observerede han. Da han nu saa, at Vandet begyndte at falde, gik han ind og fortalte de andre det. Og der blev stor Glæde; thi saa vidste de, at nu var Faren ovre.

Men næste Morgen, da de kom udenfor, saa det grueligt ud. Hen over de flade Marker og Enge laa de mægtige Isflager rundt omkring i kaotisk Forvirring som smaa og store Isbjerge. Megen Ødelæggelse havde »Isfloden« bevirket. Alle de mange Markled laa knuste i Stumper og Stykker. Rundt om laa Faarenes døde Kroppe. Alene Knud Knudsen mistede den Nat henved 300 Faar. Folk troede nu, der vilde intet Græs gro efter. Men den Sommer blev dog en af de frugtbareste, de havde kendt. Floden havde nemlig ført en Mængde af det fede leragtige Slik med sig.

Dagen efter »Isfloden« skulde Kold og nogle andre ud over Engene for at se Ødelæggelsen. Kold havde ogsaa faaet en »Springstok« i Haanden. Men han forstod ikke at bruge den. Idet de skulde over en bred Grøft, plumpede han i, men holdt dog fast ved Tværstangen paa den lange Springstok. En af Følget fik fat i den anden Ende og trak ham op af det kolde Bad. Han havde næppe faaet Hovedet oven Vandet, med Haaret hængende vaadt og tjavset ned i Ansigtet, før han udbød: »Det er ikke en Egn at være i for Mennesker!«

Saa vidt denne ret malende Skildring, som jeg har tilladt mig at gengive saa udførligt.

Skaden, som denne Isflod voldte, var mange Steder saa stor og Ulemperne af den saa usædvanlige, at det ikke er til at undres over, at man nogle Steder kom paa den Tanke at bede de heldigere stillede om Hjælp, og at mange af disse beredviligt ydede den.

Tanken om at søge Hjælp til de Skadelidte synes at være opstaaet i Farup Sogn Nord for Ribe. I alle Tilfælde blev den her sat i Værk af Mænd, der hørte til Kalslund Herred og altsaa Hertugdømmet Slesvig.

Derfra sendte man nemlig den 13. Januar Gaardejerne Ib Windfeld fra Lundsgaard og Tranberg fra Kjærbøl til Herredsfoged Bruhn paa Røddinggaard for at bede ham om ved Selvsyn at overbevise sig om Størrelsen af den Skade, som Marker og Enge havde lidt. De traf ham ikke hjemme. Men Dagen derefter kom han efter deres Opfordring derud.

Han fik et stærkt Indtryk af Ødelæggelsen, skønt Isbjergene var svundne meget ind i de forløbne fem Dage. Han skriver den 17. Januar til Amtmanden i Haderslev, at »hele Egnen fra Ribe til Vilslev $\frac{3}{4}$ Mil ind fra Havet lignede, saa vidt Øjet rakte, en næsten uafbrudt Ismark, hvorpaa der laa Skodser fra 1—30 Alen kubisk Indhold i Lag over hverandre.

Størrelsen af disse Skodser, som ved det vedholdende stærke Tøvejr i sidste Uge uden Tvivl er smeltet ind til en Fjerdedel af deres oprindelige Omfang, saavel som Synet af et Skib

paa ca. 100 Tønder paa Marken ved Lundsgaard sydøst for Kjærbøl gav et Indtryk af denne Oversvømmelses Højde og Vælde.«

Der var under disse Forhold naturligvis adskillige, der havde lidt saa stor Skade, at de vanskelig kunde overvinde den ved egen Hjælp. For dem vilde en øjeblikkelig Understøttelse f. Eks. i Form af en Indsamling være af stor Betydning. Men de gode Faruper, der havde faaet Herredsfogden kaldt der ud for selv at faa et Indtryk af Situationen, har aabenbart haft Forstaaelse for, at Situationen var gunstig for mulig Opnaaelse af et Ønske, der i Længden vilde klinge anderledes godt i Pengepungen, end selv den rundeligste Indsamling vilde være i Stand til. Det er ved den Lejlighed lykkedes dem at faa Herredsfogden til at forstaa, at der var god Mening i deres vel sagtens tit udtalte Ønske om Skattenedsættelse. Han støttede derfor ikke alene beredvilligt deres Ønske om Hjælp for de særlig haardt ramte, idet han skrev, at den Skade, som Sognet havde lidt, var overordentlig stor. »Dens sørgelige Følger viste sig kun alt for tydeligt saa vel paa Markernes Overflade som i hvert enkelt Hus i Farup, Kjærbøl, Hillerup, Spanghus og i to Huse i Jedsted«. Uden fremmed Hjælp vilde de fleste af Beboerne ikke være i Stand til at bøde paa den. Man kunde nemlig allerede nu efter et overfladisk Syn paa det »med temmelig Sikkerhed sige, at dette Aars Udsæd af Rug er næsten fuldstændig ødelagt, mens en Fjerde- eller Femtedel af Hø, Rug, Byg og Havre vil være ødelagt, og de oversvømmede Marker for en Aarrække vil have lidt stor Skade«, men han føjede til:

»Efter de sidste halvandet Aartiers Erfaringer, i hvilke den ubeskyttede Vestkyst i dette Amt har været hjemsøgt af fire store og en Mængde smaa Oversvømmelser, maa det for alle være paafaldende, at Landet her er saa højt beskattet, som om det laa ved Nilens Bredder eller bag taarnhøje Diger.

Hvad de herværende Kystbeboere derfor har nødig, hvis de ikke i Løbet af faa Aar skal gaå til Grunde, det er en Nedsættelse af deres høje Afgifter. Om de nu skal hjælpes ad den

Vej eller som i 1825 ved en Kollekt, det faar den allerhøjeste Naade at afgøre. Indbyggerne i Farup Sogn mener, at de trænger til denne dobbelte Velgerning og ønsker for at blive hørt med en allerunderdanigst Ansøgning i den Retning nu at faa et formeligt Opgør over den Skade, de har lidt ved de sidste Oversvømmelser.

Han foreslaar, at et Par sagkyndige Mænd som Sandemand N. Tranberg i Kjærbøl og Gaardejer Jens Peter Bjerrum bemyndiges til at vurdere Skaden.

Regeringen i Slesvig gik ind paa Tanken om Hjælp til de skadelidte, og Kongen gav sin allerhøjeste Tilladelse til en Indsamling saavel i Kirkerne som i Husene. Rentekamret paa lagde derefter den 5. Maj Ridefoged Riedell i Toftlund det Hverv at lede en Undersøgelse af Skadens Omfang ikke alene i Kalslund men ogsaa i Hvidding Herred.

Den Omstændighed, at der med Undtagelse af Pelvorm, Hallicherne og Lunden ikke findes Oplysninger i den Henseende fra andre end de to nævnte Herreder — Ribe By og Herred har jeg dog ikke undersøgt — synes at tyde paa, at man ikke andre Steder har sat sig i Bevægelse. At der ikke ogsaa skulde være voldt betydelig Skade i Ribe Herred, Lø Herred, Ballum Birk og Højer Herred og længere Syd paa, er jo utænkeligt. Nogen Ansøgning fra Hvidding Herred om Hjælp har jeg for Resten ikke fundet, men sandsynligvis maa en saadan være bleven indgivet.

Der blev nu foretaget en meget indgaaende Undersøgelse af den Skade, de enkelte havde lidt saavel paa Bygninger som ved Tab af Dyr og Forringelse af Markernes Afgrøde, og den samlede Skade opgjordes til rigelig 50,000 Rbd. paa de slesvigske Ejendomme i de her omtalte Sogne. I Slesvig interesserede man sig naturligvis kun for Slesvigerne. Af det nævnte Beløb blev kun en lille Del tilkendt Farup Sogn, der havde faaet Indsamlingen sat i Værk, nemlig 3091 Rbd. De største Skader fandt Taksatorerne i Skærbæk, Brøns og Hvidding Sogne, nemlig henholdsvis 9391, 13.555 og 10.195 Rbd.

Til Rømø, hvis nordlige Halvdel laa under Hvidding Herred, synes Taksatorerne ikke at være naaet over. Den konstituerede Landfoged Jørgen Møller i Tvismark havde imidlertid sendt et Skøn over den Skade, der var tilføjet Øen, til Amtshuset i Haderslev. Det mener Ridefoged Riedell maatte være nok, »da Rømmøerne jo selv bedst maatte vide, hvad Skade de havde lidt«. Møller havde meddelt, at Vandet kun var trængt ind i 3 Huse, og han regnede hele Skaden til kun 142 Rbd. I Slesvig synes man at have været forbløffet over denne Nøjsomhed. Øen fik nemlig ikke alene hele sine 142 Rbd. men desuden 125 Rbd., som man synes at have været i Vildrede med, idet de vistnok stammede fra et Bidrag paa 261 Rbd. 89²/₃ Sk., der efter Uddelingen indkom fra Grumtofte i Angel. Naa, de er vel nok komne paa et tørt Sted, da den tidligere saa velhavende Ø ved den Tid var i høj Grad forarmet. Hvor Resten af Bidraget fra Grumtofte blev anvendt, kan jeg ikke sige.

De tre Huse paa Rømø, som oversvømmedes, maa vistnok alle have ligget i Juvre. Der laa i det mindste et af dem, beboet af Peter Toft, nu tilhørende Hans Nielsen. Om dette fortalte min Fader, der som seksaars Dreng oplevede Oversvømmelsen netop i Juvre, hvor hans Forældre den Gang boede, at Peter Toft, der drev en lille Høkerforretning, blev vækket af sin sødeste Søvn, idet hans Kone raabte: »Peter, e Tap er gaaen a e Tønd!« Peter Toft fo'r øjeblikkelig ud af Sengen, men udbrød i det samme: »Ja, her er skam meer end vort Brændvin«. Han stod nemlig i Vand til halvvejs til Knæene. Er Anekdoten paalidelig, maa den være passeret under Oversvømmelsens første Fremstød i den tidlige Morgenstund d. 8.

Af den vidtløftige Vurderingsfortegnelse skal kun nævnes nogle særlig fremtrædende Enkeltheder.

Hos Lars Villadsen, Holmgaard i Brøns Sogn, var »Gaarden i den Grad ruineret, at en Ombygning er uundgaaelig nødvendig«. Skaden regnes til 362 Rbd. Hos Jep Jensen Jepsen i Rejsby takseredes den til 220 Rbd. Hos Peter Jepsen i Kærbølling til

300 Rbd. Mest ulykkeligst var det nok gaaet hos Peder David-
sen i Vester Vedsted. Den af Stormfloden anrettede Skade
vurderedes til 350 Rbd., men dertil kom, at hele Gaarden den
18. April brændte og dermed de Materialer, han havde skaffet
til Veje til Reparationen.

I Skærbæk Enge ødelagdes et 1050 Alen langt Dige. Det
regnedes til 1025 Rbd.

Alt imens denne Skadevurdering foretoges, blev saa de
Midler, der skulde bøde paa Skaden, indsamlet. En meget stor
Del deraf blev indsamlet ved Gudstjenesterne i Kirkerne. Saa-
ledes indkom i Hertugdømmet Slesvig med Ærø i det hele 5396
Rbd. 22²/₅ Sk., deraf 2626 Rbd. 22¹/₅ Sk. i Kirkerne. I Holsten
indkom i det hele 5590 Rbd. 86 ⁴/₅ Sk., deraf 1121 Rbd. 32¹/₅
Sk. i Kirkerne og i Lauenborg henholdsvis 1137 Rbd. 8 Sk. og
123 Rbd. 19 Sk.

Det samlede Beløb, der stod til Fordeling, var saaledes
12.124 Rbd. 92⁴/₅ Sk. Deraf tilkendtes der

Hvidding Herred	8618 Rbd.	
Kalsund Herred	693 »	57 ³ / ₅ Sk.
Rømø Nørland	142 »	
Pelworm	268 »	51 ¹ / ₅ »
Halligerne	1980 »	
Nordstrandischmoor	390 »	80 »
Lunden i Ditmarsken	32 »	

ialt 12124 Rbd. 92⁴/₅ Sk.

Dækkede de indsamlede Beløb saaledes end knap Fjer-
dedelen af den lidte Skade, saa er de jo rimeligvis allevegne
bleven modtagne med Glæde, maaske dog med noget blandet
Glæde i Kalsund Herred, hvor man havde sat sin Næse op
efter en Skattelettelse, der i Længden vilde have været ganske
anderledes indbringende og maaske ogsaa havde været det
retfærdigste. Dette Ønske er næppe bleven opfyldt. I alle Til-
fælde viser det sig, at de Skatteangivelser, Laurids Skau i 1858
kunde give i sin Bog om »Hadersløv Amts økonomiske Forhold«,

ligger betydeligt højere for Farup og flere andre Sogne med en Del Marskeng end for de Sogne, der havde mindre eller slet ingen Marskeng. Mens den gennemsnitlige Taxationsværdi af Skattearealet i Farup Sogn var 130 Rigsdaler pr. Tønde, var den i et Par Indlandssogne som Rødding og Hjerting i samme Herred henholdsvis 60 og 51 Rd. Det var dog ikke Farup Sogn alene, der var sat saa højt i Skat. Alle Marsksogne delte Skæbne med det. Rejsby overgik det endog ikke saa lidt. Der var Taksationsværdien af Skattearealet 139 Rd. pr. Tønde. I Hvidding Sogn var den 120 Rd. og i Brøns 126. Naar den i Skærbæk kun var 99, ligger det vel nok i, at dette Sogn strækker sig meget længere ind i Landet end de før nævnte og derved faar et forholdsvis langt større Areal af magre Marker og den Gang fuldstændig værdiløs Hede.

Marskengene var nu alligevel den frugtbareste Del af Landet og kunde bære den tunge Ende af Skattebyrden, selv om den i Vesterhavet havde en mere urolig og uberegnelig Nabo, end »de gode gamle Ægyptere« havde i deres skikkelige baade vandende og gødende Nil. Det fromme Ønske om Skattenedsættelse er vel derfor ikke kommen videre end til Amtshuset i Haderslev, mens baade Amtmanden, Regeringen i Slesvig og Kongen beredvilligt gav deres Samtykke til en Indsamling for at bøde paa de Saar, Isfloden havde slaadet.*) Den var jo da ogsaa noget usædvanligt. En skikkelig Stormflod vidste man jo, hvad var og forstod at indrette sig efter, men en Isflod kunde man ikke tage sig i Vare for. Den var, som gamle Niels Andersen i Forballum sagde, virkelig en stor Ulykke.

*) Oplysningerne om Indsamlingen findes i Haderslev Amtshus 244 i Landsarkivet i Aabenraa.

Navnegivningen i Vadehavet.

(Afsluttet.)

Af **Peter Skautrup.**

I en foregående artikel (Sdj. Aarb. 1938) er en række navne fra — og til dels særegne for — vadehavet behandlet. Der er endnu enkelte, som hører til i denne egn, og som her skal omtales tillige med et lille overblik over hele stoffet.

Vese. *Vesen* er navnet på en stor, jævn grund øst for Rømø, »ved Højvande et meget flakt Hav, vist sjældnen over 30—50 cm dyb på det højeste, ved Lavvande en vaad og slibrig Tundra«,¹⁾ hvor »Langbladet Bændeltang og store gulbrune Alger . . . ligger i Ebbetiden som et helt tæt Lag« (smst.); en dyndvadde kalder Thade Petersen den. Og dette er nok det karakteristiske for en *vese*: den er mer eller mindre dyndet, sumpet, tundraagtig; jf. Jessens beskrivelse²⁾ af *Klyngevese Sand*, ud for Tjæreborg, og *Vesebanke* øst for Fanø. Ordet er velkendt i danske og nordiske stednavne, jf. oldn. *veisa*, *pøl*, *sump*, sv. dial. *vesa*, *dynd*, *gytje*. Det er også anvendt i navnegivningen på østkysten: *Ves*, Munkbrarup s. (Angel), 1483 *Wese*; muligvis i *Veseby*, Hyrup s. Angel (her måske dog et personnavn), og *Vesby*, Kosel s., Svans.

Vejle. Ordet er ikke særlig karakteristisk for vadehavs-egnene, hvor *vade* helt dominerer. Helt ukendt er det dog heller ikke, findes fx. i *Kragevejler*, Hvidding s. Det er almindelig udbredt over hele Norden: oldnordisk *vaðill*, norsk *Vål* (*Vaul*, *Veel*, *Voil* i stednavne), svensk (stednavn) *Våla* (flere steder), *Våle*, da. *Vejle* (som appellativ og i stednavne). Det betyder vadested (også over bæk, å), grundt sted, hvor man kan vade over (jf. fx. *Bygholms* og *Vesløs Vejler* osv.). Den gammeldanske form er *wæthil*, og de ældre former for ovennæv-

¹⁾ Thade Petersen i *Geografisk Tidsskrift*. 1926. 229.

²⁾ *Marsken ved Ribe*. 1916. 15.

te Kragevejler viser, at -th- på normal vis er svundet her: Krage Væl 1774, og at den ældre udtale har været *væ:l*. Nuværende udtale er da antagelig indført efter skriften.

Draget er navnet på det nye løb til Ribe;¹⁾ det kaldtes en tid også Gamle Ribe Dyb. Hvis navnet er indført, er det ikke

Fig. 1. Muslingbanke (jf. Sdj. Aarb. 1938. 179) i nærheden af Jordsand.

Fot. Arthur Christiansen.

godt at vide, hvilken betydning man lægger i ordet. Er det et hjemligt farvandsnavn, er der også flere muligheder. Det kan betyde: løb, vandløb, sted hvor vandet bevæger sig, jf. det danske *V a n d d r a g*, og sammenlign hermed *Dr a g e t*, navn på et smalt løb sv. for *Øland*, som forbinder bredere løb. Eller det kan have den speciellere betydning, som vi finder i vendssyselsk: havskellet, hvor bølgerne løber op og drager sig tilbage, idet der så, før det nuværende sejlløb dannedes, har været en barre der (og måske kunde kortet fra 1807 tydes herhen). — En betydning »sted, hvor det trækker, blæser« (som vi kender i svenske farvandsnavne²⁾), er næppe tænkelig her.

¹⁾ Jacobsen: Skibsfarten. 119.

²⁾ Ivar Modéer: Färdvägar och sjömärken vid Nordens kuster. (1936). 97.

Dyb. Er behandlet tidligere (Sdj. Aarb. 1938. 176). Her skal blot tilføjes, at betegnelsen virkelig findes i gammel tid, og det endda netop om farvandene her (men ikke nævnt i SS.)¹⁾ I originaldokumentet af 25. aug. 1292 nævnes: Liist. Mannø .. cum ipsorum di y b .. in dictis di y p (d. v. s. med deres dyb ... i de nævnte dyb).

Fiskende. Om dette ord har været brugt om fiskepladser, kan være lidt tvivlsomt. Kilden for de enkelte forfatteres²⁾ omtale af ordet er vistnok kun et enkelt sted i Ribe skipperlavs (Skt. Sørens-gildets) gildesskrå af 1478,³⁾ hvor det i § 20 kedder: Item huo som fanger presters hion, suen eller mand, eller for redsell anten till wor fiskind eller Helliglandtz fiskind, hand skall bedre en marck wox till sanct Søffrens hiusz oc en thønd øll till laugett; d. v. s.: den som tager (o: benytter) præsters tyende, svend eller mand eller fiskeredskaber (?) enten til vort fiskende eller helliglands⁴⁾ fiskende, han skal bøde en mark voks til Skt. Sørens lys og en tønd øl til lavet. — Der er intet i vejen for at tolke ordet som »fiskeplads«, om end en oversættelse »fiskeri« vel også kunde forsvares (i § 22 bruges dog ordet fiskeri). En parallel til denne overgang fra handlingsord til konkret betydning har vi fx. i vestjysk kørende, der også kan bruges = kørerum i lade (egl. stedet, hvor man kan køre ind eller igennem).

Leje i betydningen »fiskerleje« har vi antagelig i sidste led af Langli, 1548 Langelegh, 25./3. 1563 (fiskerlejet) Longleige, 28./6. 1578 Longleye. Langli er vistnok først 1634 blevet en ø,⁵⁾

¹⁾ Sønderjyske Stednavne, udg. af Stednavneudvalget.

²⁾ Kinch: Ribe Bys Hist. I. 380; Jacobsen: Skibsfarten. 228.

³⁾ Nyrop: Gilde- og Lavsskraer. I. 751.

⁴⁾ Dette er i alm. blevet opfattet som Helgoland; men det er dog ganske sikkert = helligt land, altså det ikke-inddagede land ved vadehavsøerne, ud for hvilket fiskeri fandt sted, et fiskeri, som antagelig kirken også har forbeholdt sig ret til (eller afgift af), hvorfor der her udtrykkelig fremhæves, at der ikke må være samkvem med kirkens folk ved dette fiskeri; jf. § 25 i samme skrå; endvidere Hallig i Sdj. Aarb. 1938. 182 ff.

⁵⁾ Jacobsen: Skibsfarten. 98. 117.

tidligere var det en halvø med et stærkt benyttet fiskerleje. Jf. om Leje i anden betydning Sdj. Aarb. 1938. 176 f.

Red. Et Riber Red nævnes 1603, da et skib ved stormfloden (3. april) »bleff thagen fraa Riber Red och førtt op paa Villsloff Offuer«. ¹⁾ Ordet er et låneord fra tysk.

Fig. 2. „Ovren“ (jf. Sdj. Aarb. 1938. 187). Strandvolden mellem Roborghus og Sneum Aar efter Stormfloden 1911. —
Klicheerne til Fig. 2—4 er venligst laant os af „Danmarks geologiske Undersøgelse“.

Navnegivning efter form.

Adskillige grunde navngives efter deres form, og her som andetsteds er det især betegnelser for legemsdele, som anvendes.

Albue. Albuen (ty. Ellenbogen) er navnet på den nordlige krumme del af Sild, omtrent af samme form — en armkrumning (se kortet Sdj. Aarb. 1938. 175, 180) — som halvøen

¹⁾ Ditlev Hansen Guldsmeds notat, se Fra Ribe Amt 1927. 9.

Fig. 3. Sandvade med Sandormeskud (*Arenicola marina*) paa „Peter Mejers Sand“ sydfor Fanø.

Albuen ud for Nakskov. Samme ord kan indgå i Albuehøj i Vester Vedsted ved Uder-Bjærgum (1300—20 Albæhøg, Albooch; SS. III. 52). Også om havindskæring af lignende form bruges ordet: Albuebugten på Fanø.

Hage forekommer som appellativ og i danske stednavne i betydningen: spidst tilløbende landstrimmel eller fremspring, især ud fra et næs eller en strandkrumning (fx. Aflandshage ved Amagers sydspids, Sandhage og Tornehage på Tudsens, Korshage og Skansehage på Rørvighalvøen). Men desuden også i navne på grunde af lignende form (fx. Egenæs Hage i Lammefjord, Holmtange Hage og Næsby Hage i Løgstør Bredning), og således her: Isenhage og Simons Hage, grunde i Rømøfarvandet (III. 224, 227), Hage, sand nv. f. Jordsand (III. 334), Sælhagen ø. f. Skallingen.

Hale. Fiskehale, »Fischhaael«, er de yderste punkter af »Hans (ó: Havns) Odde« på Fanøs østside.

Knaage er en grund mellem Jordsand og Højer Dyb. Ordet er appellativet knoge = knogle, kødben.

Lammelæger er en sandgrund ved Listerdyb. Navnet er i SS. III. 224 rigtigt sammenstillet med plantenavnet Lammelæge, men den videre givne forklaring (»her maatte det i saa Fald være brugt om en Havplante«) er sikkert forfejlet. Navnet findes allerede på kortet 1807 (Sdj. Aarb. 1938. 175), og efter grundens — eller måske bedre grundenes — form er det ret klart, at navnegivningen har fundet sted ud fra en sammenligning. Det karakteristiske for Lammelæger, der i Jylland navnlig bruges om engelskræs, er de rundknoppede blomsterhoveder, og med en sådan samling knopper er grunden sikkert blevet sammenlignet.

Læggen, sande n. f. Ribe Strøm og ø. f. den nordlige del af Knude Dyb, er vel overført anvendelse af ordet: læg (på ben). Mejer har Læggesandt (men dog anbragt andetsteds,¹⁾ Pon-

¹⁾ Jacobsen: Skibsfarten. 95.

toppidans Atlas: Lægge Sand. Hermed må vel sammenstilles I. æ g g (e) h o r n, navn på en sande ø. f. List, 1865: Leghörn.¹⁾

Nakke. Hviding Nakke er en grund i havet udfor Hviding (1865: Hviddingnakke). Iøvrigt er det vistnok sjældent, at ordet anvendes om grunde.

Odde forekommer flere steder. Ballum Odde, grund mellem Ballum Dyb og Misthusum Dyb; Havnsodde, Helm odde og Lysensodde ved (eller på) Rønmø; Hans (ø: Havns) Odde, på Fanøs østside.

Rev. Det eneste større rev i farvandet er Hornsrev, den grunde sandstrækning udfor Blaa vandshuk, som til dels afgrænser området med den stærke ebbe og flod mod nord. Mindre er Galgeres. for Fanø og Pælrev (et) ø. for Kilsand og s. for Riberløb, men disse er vistnok ret ny navne, hvor -rev har erstattet ældre -revel, se ndf. — Hornsrev kaldes i ældre hollandske beskrivelser for »Duyvels Horn«, djævehornet, men er dog i de Waghenarske kort (1584 ff.) benævnt Reef Hoorn. Dets form har vel først mindet om et horn, — jf. at Jyske Rev på ældre kort tegnes som et jævnt aftagende, krumt horn. Sejladsen syd-nord synes i 16. årh. efter de nedertyske lodsøger at dømme ikke at have berørt vadehavet, men er gået direkte fra de nordfrisiske øer nnø. til ud for Bovbjerg og derfra forbi Hanstholm omkring Skagen osv. Når der ikke er flere »rev« her, skønt der var grunde og sander nok, skyldes det dog ikke manglende sejlads, men snarere det forhold, at en grund for at kunne kaldes et rev skal have en særlig form, — skal være ribbensformet, thi ordet rev betyder oprindeligt (som endnu i sjællandsk samt i sammensætninger som Højrev, Mellemrev olgn.) ribben (jf. ty. Rippe, eng. rib). Et rev er en konkav eller hvælvet, langstrakt sande eller grund — fra land ud i havet eller ud for land. Og en sådan terrænform er vistnok sjælden her. Hornsrev er i Virkeligheden en randmoræne, aflejret af

¹⁾ C. P. Hansen: Das Schleswig'sche Wattmeer. 30.

Fig. 4. Hornsrev.

fra nord udskydende istunger, — og det har spillet en stor rolle for sejladsen. Vi kan meget vel her have udgangspunktet for ordets videre befordring, thi ordet er nemlig lånt fra dansk til middelnedertysk (eller nedertysk) og hollandsk rif (hvorfra det atter er lånt til højtysk Riff og engelsk reef).

Revle, Revel. R e v e l forekommer i navne på flere mindre sander og er samme ord som r e v l e, der nok er en diminutivslænnelse til det ovf. nævnte r e v. Således findes på kortet fra 1807: K n ø s r e v e l v. for Fanø ved Graadyb, P e e l r e v e l (således også 1865) ø. for Kilsand og syd for Riberløb, og G a l l i e r e v e l s. for Fanø. Men de sidste sander kaldes nu henh. Pælrev (Jessen: Marsken ved Ribe (1916). 14) og Galgerev (generalstabskort). Ordet revel er vel da gået af brug i dialekten og erstattet af rev. På et kort fra 1724 anføres P e h l R e b b e l som navn på en østersbanke ved Rømmesdyb (SS. III. 225), der vel kunde indeholde samme -revel, men dog vel snarere er et ribbel i betydningen »strimmel«.

Stjært. R e j s b y S t j æ r t er en kileformet grund ud for Rejsby (SS. III. 63), F l a k s t j æ r t en grund v. for Mandø (også nævnt 1807).

Straale. S i m o n s S t r a a l e var navnet på en sandrevle og S t r a l navnet på en grund, begge mellem Rømø og List. Ordet stråle er lånt fra mnt. strale. pil, od.

Kolk og høl.

Når en stormflod bryder igennem et dige eller en klit, dannes for det første en såkaldt h a v r e n d i n g,¹⁾ en rendeformet åbning eller kanal ind gennem diget eller klitten. Ved et sådant gennembrud opstår ofte hvirvler — fx. hvor fastere dele i bruddet gør stærkere modstand, eller hvor bundmaterialet et sted er særligt blødt og lettere udskylles, og der kan da bag ved

¹⁾ Feilb.; Jacobsen: Skibsfarten. 119; se gode illustrationer i Rambusch: Ringkøbing Fjord. (1900). 11 og Raunkiær: Botaniske Studier. I. (1937). 40.

gennembruddet graves store fordybninger («Hul af undertiden 40 Fods Dybde»¹⁾) i den tidligere inddigede marsk eller beskyttede mark, et hul eller huller, som ligger fyldt med vand, når stormfloden er faldet. Lignende huller kan forøvrigt også fremkomme ved at floden styrter over klitten eller diget. Et sådant bækket har forskellige navne.

Det kan kaldes et høl, samme betegnelse som i alm. anvendes om et dybt sted i (siden af) en å (og et sådant høl er vel ofte dannet på lignende måde ved en hvirvelbevægelse). Hølet i Højer s. (SS. III. 269) er fremkommet ved et sådant digebrud. I øvrigt findes ordet inde i landet — som i hele Norden — i talrige navne på huller i åer. Ordet er fællesnordisk og en afledning af h u l.

En anden betegnelse er k o l k, som forekommer flere gange her i området: K o l k (agre) i Daler s. (III. 278); L e r k o l k smst. (III. 279) er et lille jordstykke med lergrave; K o l k (blokke) i Visby s. (III. 288); K o l k i Emmerlev s. (III. 301); L a k o l k og K o l k på Rømø (III. 345, 356). Enkelte steder kan navnet være brugt i al almindelighed om vandsamling, vandhul osv., således sikkert i K o l k, branddam i Rejsby, Ballum s. (mangler i SS.) Ældst nævnes Lakolk 1643. Spørgsmålet er så, om dette ord er hjemligt eller lånt. Det findes i nordfrisisk k o l k, vandhul (oldfris. kolk, m., grube, hul), nedertysk k o l k (mnt. kulk, kolk, m., vandfyldt fordybning), hollandsk kolk, f., dybt, stort vandhul, afgrund. hvirvel (ældre holl. culc, colc, m., f.), oldeng. c o l c, hul. Her er altså geografisk sammenhæng. I det øvrige Danmark har jeg derimod ikke stødt på ordet. Det findes ganske vist i Søren Terkelsens fortælling »Grund-Giftermaal etc.« (1656): (det) grundeløse Kolck, men denne fortælling er en slavisk oversættelse af en af hollænderen Cats' fortællinger i samlingen »Trou-Ringh« (1637), hvor teksten har: haer grondeloes kolck. Dette sted betyder altså intet. Derimod har Evald Lidén fornylig²⁾ fremdraget ordet i svenske dialekter,

¹⁾ J. N. Schmidt: Slesvig's Land og Folk. 1851. 14.

²⁾ Ordstudier. Meijerbergs arkiv f. sv. ordforskning. I. (1937). 88f.

hvor det forekommer som naturnavn og stednavn i Småland (Västbo hrd.): *k u l k a n*, »(vandfyldt) fordybning, sænkning«, og *K u l k e n*, samt muligvis appellativisk andetsteds i bet. »lille vandsamling«. ¹⁾ Og det er da muligt, at vi ved videregående undersøgelser også kan finde det som naturnavn i det øvrige Danmark. Indtil da er det vel metodisk rigtigst at regne med, at det sønderjyske naturbetegnende *k o l k* er lånt sydfra, ²⁾ og snarest vel fra frisisk, hvor der mig bekendt ikke forekommer konkurrerende synonyme (medens vi i plattysk sædvanligvis har *Wehl(e)*, se ndf.). Formelt er der nemlig intet, der tvinger til at antage lån. Ordet er fællesgermansk, og vi har det i danske dialekter i betydningen »strube, svælg, slurk«, vestjysk *kol'g* eller (med labialiseret konsonant) *kwol'g*. Ligeså i sv. dial. *k u l k*, *k å l k*, stor slurk. Og substantivet er — ligesom verbet *k u l k e* (jf. vestjy. *kwål'gdre'k*, drikke med klukkende lyd, i store slurk) — tydeligt af onomatopoietisk karakter. Vi træffer da her, som så ofte, en »ord«-gruppe, der viser den store betydningsdifferentieringsmulighed i ældre sprogtrin.

Det plattyske synonym er *W e h l e*, men ordet synes ikke at være indlånt eller anvendt i navnegivningen på dansk grund.

Mærskén.

Mærskén hører med til vadehavsområdet, men betegnelser for vadehavets aflejringer og de forskellige jordlag er kun sparsomt anvendt i navnegivningen og i reglen kun som bestemmende led.

Klæg, betegnelsen for den aflejrede lerjord, findes kun som første led i marknavne: *K l æ g s i d e*, *V.-Vedsted*, *K l æ g s i g*, *Hviding*, *K l æ g a g e r*, *Brøns*, *Rømø* og *Mjolden*, *K l æ g v a n g*, *Brøns*, *K l æ g s t y k k e r*, *Rømø*. Kun for en enkelt af navnene er angivet en — *grov* — lydskrift: *kleg*: — (*Brøns*, III. 163), *Kok*

¹⁾ Landsmålsarkivets frågelistor. nr. 30. (1930). 11.

²⁾ Pastor Thade Petersen meddeler, at ordet *k o l k* ikke kendes på Rømø.

og Feilberg angiver ellers udtalen *klik*, *klek* fra Sønderjylland. Ved siden af disse former kan muligvis også forekomme den plattyske form *Klei* (Pontoppidan, Atlas VII. 88). Ordet *Klæg* er jo velkendt fra det øvrige Danmark, selv om det vel nok kun forekommer, hvor havet afsætter ler (fx. på Langeland, i Limfjorden og i Ringkøbing fjord (Klægodde, Klægbanken)). I svensk kendes ordet ikke. Det er samme ord som nt. *Klei* (lånt til højty. *Klei*) oldfrisisk *klay*, oldeng. *clæg* (eng. *clay*), hollandsk *klei* — altså tydeligt nok hjemmehørende i tidevandsbækkenet. Det forudsætter vel et **klajja-* med betydningen »det klæbrige«.

Slik. Hvordan betydningsforholdet mellem *slik* og *klæg* er, ved jeg ikke. Er *slik* en mere faglig (geologisk) betegnelse? Eller bruges ordet især om aflejringen i dens vorden, mens *klæg* bruges om den fastere og tildækkede aflejring? Ordet forekommer i en del marknavne: *Slikland*, *Brøns*, *Slik* (og *Slikhuse*), *Møgeltønder*, *Slikfenne*, *Højer*, *Slik*, *Ubjerg*. Det findes ikke nordligere end *Brøns* og er lånt (næppe ældre end 17. årh.) fra plattysk *slik* (mnt. *slik* og *slik*; højty. *Schlick*), frisisk *slick* m. fl. former, hol. *slijk* (der synes altså at være aflydsformer med kort og langt i).

Mærsk. I dansk har vi to former: *mærsk* og *mærsk*. Af disse er formen *mærsk* ret ung og sikkert lånt fra tysk i 17. årh. Formen *mærsk* er derimod gammel i dansk: *agros in mærsch* (Ribe Oldemor. 114, ca. 1317), *in terris indiuisis, scilicet mærschland* (smst. 105), og i jyske dialekter (det findes vist ikke i østdanske dialekter) hedder det også overalt *mærsk*, *mærsk*: Feilb.; *Mærsk*, gårde i Fjaltring, 1596: *paa Mærsk*; *Mærsk*, gd. i Hardbøre. — Langs kysten her således i Hviding: *Mærsk* (ca. 1476 Ribe Oldemor), *Grønnemærsk*, *Havremærsk* (1458 Hauræmersk), *Højmærsk*; i Rejsby: *Mærsk*, *Faaremærsk*, *Horsmærsk*; i Brøns: *Gammelmærsk*, *Holmmærsk*, *Krempermærsk*, *Storemærsk*; i Ballum: *Ballum Mærsk* (1298 Balgum mersch),

Gammelmærsk, Herremærsk, Langmærsk, Stakketmærsk, Svinemærsk; på Rømø: Mærsk, Mærskland m. m.; i Daler Mærsk (1588), o. s. v. Denne form må være lånt fra mnt. mersch (med sideformen marsch, som indlânes i højtyisk), som vi genfinder i oldengelsk mersc, ældre merisc (eng. marsh), og som forudsætter et *mariska-. Den kan ikke godt være hjemlig, da et *mariska- i dansk skulde give marsk (men denne form er som nævnt ganske ung og givetvis lån). Ordet er afledt til et ord mar- (germ. *mari-), som vi har i en række sammensætninger (Marsvin, Martørv, Marhalm osv.), og som betød »hav«. Mærsk betyder da oprindeligt: det til havet hørende eller fra havet stammende, det havlige.

Størt. Over klægen skal der flere steder forkomme en ufrugtbar, sandet, vist al-lignende jordart, som kaldes størt. Fyldigst omtales den i Pontoppidans Atlas VII. 91: skadelig Jord, som man kalder Størt. Det ene Slags er brunagtigt og falder til Aske, naar den tørres i Luften. Det andet Slags Størt er sortladen og jernagtig, som sædvanlig kaldes Ahl. Den tredie Art af Størt er ligeledes sortladen og jernagtig, og hindrer baade Kornvæxten og Græsavlingen. Molbech siger, at disse jordarter (Størt) er »tildeels de samme, man ellers i Jylland kalder Ahl«. SS. III 363 antages, at ordet mul. indgår i Størdal på Rømø. Ellers er det ikke forefundet. Mensing¹⁾ anfører ordet fra Husum, Eidersted og Stapelholm, Schütze²⁾ har »stört« eller »uur«, der forklares som »rothe fuchserde« over klægen. Det kan vel, ikke være andet end »Styrt« (ty. Sturz), mul. egentlig med betydningen »affald«.

Terg. Under marskens klæg findes — navnlig mod syd — ofte et tørvelag, som kaldes terg, *tær*: *tærre* (Feilb.)³⁾ Hvor dette tørvelag fortsættes ud i vadehavet, kan der ved stormfloder rives større partier løse, som skylles i land. Denne subma-

¹⁾ Schlegwig-holsteinisches Wörterbuch.

²⁾ Holsteinisches Idiotikon. IV.

³⁾ I Sønderjyllands Historie I. 45 bruges mærkeligt nok den plattyske form Darg.

rine tørv er temmelig saltholdig, og det er om frisernes saltudvinding af denne tørv, Saxo fortæller: jordklumper brændes til salt og afkoges.¹⁾ Aagaard²⁾ skriver herom: en Tørvejord, som kaldes T a r r e, der giver en afskyelig Stank (nemlig ved brænding). Ordet forekommer i nogle stednavne: T e r m e n (1770), Brøns, T e r r e (1747), Skærbæk, T e r r e (1683), Randerup, T e r r e s t e d (1683), Mjolden. — Vi har det samme ord i frisisk targ, tarrig, terg, teri(g) ofl., nedertysk darg, dark, darrik, dari mfl. (Mensing), mhol. dary, darich, daritorf. holl. derrie m. fl. Som grundform kunde nok ansættes et *thergh. Snarest er vel det sønderjydske t e r g, t e r r e lånt fra frisisk, selv om der ikke foreligger tvingende lydige grunde for lån.

Denne lille oversigt over navnegivningen i vadehavet (jf. Sdj. Aarb. 1938. 173 ff.) viser os, at vi er i et område — t i d e v a n d s o m r å d e t —, hvor vi ved navnetolkningerne ikke blot må tage hensyn til et enkelt mindre distrikt, men hvor vi må regne med et s t ø r r e n a t u r- og k u l t u r k r e d s f æ l l e s s k a b, som omfatter hele kyststrækningen fra Hornsrev langs Sønderjyllands vestkyst til den nordtyske og hollandske og til dels også den engelske kyst. Vi genfinder her de samme jordbunds- og terrænformer, de samme naturforhold, især præget af ebbe og flod, og vi finder derfor også sprogligt et vist fællesskab, en række specielle ord, som her har deres hjem. Her har været samkvem mellem folkene, og derfor vandrede ordene også — nogle vandrede mod syd og vest (fx. Laa og Rev), andre mod nord (Pril, Flak, Vad(d)er, Slik og Mærsk fx.), andre igen fra vest mod øst (Leje, Bollert, Kolk?, Terg?). At området er særpræget og ordforrådet tilsvarende naturbundet, ses vel allerbedst af, at en række her hjemmehørende ord fra de respektive dialekter vandrede ind i de tilsvarende rigssprog. Således fik højtysk jo en række specielle ord ind gennem plattysk: Hallig; Holm; Ufer — Ovre; Watt — Vad(d)er; Reede — Red;

¹⁾ Jacobsen: Skibsfarten. 237; i visse frisiske egne kaldes tørven tuul. jf. vestjysk *twol*, *twål* (Feilb.).

²⁾ Tørning Lehn. (1815). 176.

Riff — Rev; Klei — Klæg; Schlick — Slik; Marsch — Mærsk. — Men ofte kan det i øvrigt være vanskeligt, for ikke at sige ugørligt, at afgøre den nærmere proveniens for ordene inden for dette sammenhængende område (se under de enkelte ord), men man skal rimeligvis ikke altfor stift anvende de sædvanlige krav og kriterier for ordenes hjemmehørighed, hvor det drejer sig om et så særpræget og sluttet område.

Breve af Godfred Rode.

Ved **Elise Bockelund.**

Godfred Rode, af hvem der her skal bringes 6 Breve, virkede 1½ Aar som Lærer ved Rødning Højskole. (1851—52).

Brevene er skrevet til Fru Vilhelmine Hage, f. Faber, g. m. Storkøbmanden og Politikeren Konsul Alfred Hage. Rode havde undervist Døtrene i det Hageske Hjem. Af disse nævnes i Brevene: Elise, senere gift med Digteren og Politikeren Carl Ploug, og Hanne, senere gift med Billedhuggeren Vilhelm Bissen. Christopher var den ældste Søn, han faldt i 64.

Brevene giver et Indtryk af Brevskriverens digterisk bevægede Sjæl og ædle, men noget vege Karakter og af den store Hengivenhed, han nærede for det Hageske Hjem, der paa saa mange øvede en mægtig Indflydelse, ikke mindst ved Husfruens rige Evner og varme Hjerte.

Chr. Richardt, den bekendte Digter, var Godfred Rodes nære Ven. Forstanderen var Sofus Høgsbro, den senere kendte Politiker. D. G. Monrad, Biskop, senere Minister, stod dengang som Oppositionens Fører mod Ministeriet Bluhme. Carl Moltke (Nütschau) var Minister for Slesvig og førte et strengt Herredømme, H. N. Clausen, theologisk Professor, en af de national-liberale Førere og en tro Ven af Danskheden i Sønderjylland.

Brevene fortæller en Del om Livet paa Rødning Højskole i dens første Tid, om sønderjydske Stemninger og om den unge københavnske Students oprigtige Forsøg paa at leve sig ind i Forholdene og udrette noget.

Af Brevene er udeladt noget, der kun har privat Interesse, og desuden nogle uforbeholdne Udtalelser om Personer, Brevskriveren ikke levede paa nært Hold af.

Godfred Rode var født i Vallø 1830 som Søn af Stiftsforvalter, Justitsraad J. L. R. Efter at have fuldendt sit Studium

1864 og vundet Doktorgraden 1866 virkede han som Lærer i nogle Aar og endte sine Dage 1878 som Forstander for Højskolen Skovgaard paa Sjælland. I Ægteskab med Orla Lehmanns Datter Margrethe blev han Fader til Politikeren Ove Rode og Digteren Helge Rode.

*

Nr. 1. Vallø, 22—5—1851.

[Tak for Fru Hages sidste Brev, hvori hun meddeler om private Forhold.] — — — Ja, De maa undskylde mig; men jeg har faaet Deres Brev i dette Øjeblik; jeg følte straks Trang til at skrive, og nu er jeg saa fuld af Spørgsmaal. Det er ogsaa harmeligt, at der ikke virkelig findes Syvmilestøvler, for saa kunde jeg netop i et Skridt være hos Dem; og saa deelte De jo nok lidt med mig — — — [G. R. har Haab om at deltage i det skandinaviske Studentermøde i Norge.] — Uendelig mange Tak for Deres næstsidste Brev, for Underretningen om de dengang fraværende, for Deres skønne Beskrivelse af Stokkerup-Livet, som vil sætte mig tilbage i kjere Stemninger fra ifjor; men fremfor Alt Tak fordi De tænker paa mig og tænker saa moderligt paa mig. De opfordrer mig til et grundigt Studium af de Sprog, jeg giver mig af med, og De kan ogsaa være vis paa, at dette skeer, hvad Islandsken angaaer; men behandle mere end een Ting grundigt ad Gangen, er mig umulig, og De veed desuden nok, at det er de gamle Sprog, der drager mig meest; saa Engelsken driver jeg ikke saa stærkt og forlanger heller ikke mere Kundskab deri, end at jeg kan have Adgang til dens Literatur, og at det maaskee kan hjælpe mig, dersom jeg engang faaer fat paa Angelsachsisk. Men De maae ikke see suurt til, at jeg ikke saa Lidet beskjæftiger mig med at lære mit Fødelands skønne Literatur at kjende, til hvilken min Kjendskab før har været altfor ringe endog kun for mig i Egenskab af Dansk, sige mere af dansk Sprogmand, og af Poet i Haabet (dette Sidste siger jeg kun til Dem). De vil ikke forbyde mig at drømme, og det lader jeg heller ikke være, dertil ere vore Skove for dejlige, og dertil er Stranden altfor præg-

tig, naar jeg seer den paa mine Vandringer, og naar jeg hyp-
 pig ikke kan lade være at gaa ned til den, skjøndt den da ikke
 er Noget mod Stokkerups, men ikke destomindre har jeg ikke
 skrevet et eneste Vers herude endnu, er det ikke godt? Jeg vil
 haabe, at jeg ikke kan lade være, naar jeg kommer fra Norge,
 dersom jeg kommer med der, hvad dog nok er højst tvivlsomt.
 Det er fornøjeligt at see og høre, hvorledes Tanken vender sig
 overalt bort fra Tydskland og mod England; maatte kun de
 skandinaviske Tanker ikke blive glemte; dem skulde nu Nor-
 gesrejsen hjælpe til at opfriske og styrke. Jeg tænker Ploug
 vil gribe sig an; det har glædet mig at høre, at han skal være
 saa elsket, næsten forgudet af de svenske Brødre. — — —

*

Nr. 2 Rødding Højskole, 25—11—1851.

Ikke sandt, kjere Fru Hage, De har engang imellem selv i
 Deres travle Flyttetid tænkt paa mig, paa hvorledes jeg havde
 det, om jeg var tilfreds i min nye Virksomhed, om jeg havde
 det hyggeligt i min lille Stue, og ønsket Brev fra mig for at
 høre lidt derom, ikke sandt, det har De gjort? Jeg gjør For-
 dring paa, at saadanne Tanker have været hos Dem, jeg, som
 hver Dag sender tusende Tanker til Dem og Deres, jeg, som
 kan fortælle flere Beviser paa, at jeg er Dem kjer, jeg, hvem De
 i et Brev, som ligger for mig, har kaldet »det fjerde Blad« i
 Deres Fiirklover,*) det holder jeg mig til og skriver. Ja, tilvisse
 er jeg tilfreds i min Virksomhed. Selv at beskjæftige mig ide-
 lig med mit Fødelands Literatur og bibringe Andre Kundskab
 om den og Kjærlighed til den, det maa vel sagtens kunne be-
 hage mig, er det ikke en væsentlig Hjælp til at styrke Fædre-
 landskjærligheden, og maa jeg ikke være stolt af eller i det
 mindste lykkelig ved saaledes at kunne bidrage mit til et hel-
 digt Udfald af den store Kamp imellem Dansk og Tysk, denne
 Kamp, som ingen Diplomater og ingen Stormagter skal gjøre
 Tysker har sit Fædreland Norden for Ejderen, eller — — indtil

*) Hages havde tre Sønner.

Ende paa, men som skal vare ved, saalænge indtil der ingen der ingen Dansk er i Danmark. Ja, vist er jeg tilfreds, og dog naar man kommer med altfor stor Begejstring og altfor ideale Drømme, saa faaer man slemt paa Hovedet engang imellem; mange af disse gode Mennesker komme jo hertil alene for at lære Ting, som kan være dem til ligefrem Nytte i deres Haandtering; hos dem maa Sandsen for det Højere, for det Aandelige først vækkes, og inden dette sker, faaer man jo en og anden lille Sorg; men det forstaar sig, mærker man saa først, at det lykkes, bliver Glæden jo ogsaa desto større. Et Slag har jeg allerede leveret Tydskheden her, og det et Slag i aaben Mark, thi ellers gaar det jo kun ved Skjærmydsler og idelige Udfald (De forstaaer mig, der er ingen Tydske paa Skolen, men det er Tanken om Tydskernes Fortrinlighed og Nødvendighed, som skal udryddes), men det var dette Slag i aaben Mark, jeg vilde omtale, hvori jeg desværre neppe sejrede, i det mindste ikke fuldstændig. Paa Højskolen læres ikke Tydsk, men privat kan de faae Undervisning deri, som ønske det. Nu skete det, at Mange erklærede heller at ville lære Tydsk end Engelsk, hvorfor jeg efter Aftale med Forstanderen holdt en Tale til dem, hvori jeg udtalte, at det havde gjort mig ondt at høre dette, dels fordi jeg deraf kunde slutte, at Nogle af dem gik med mindre Lyst til den engelske Undervisning, og dette nødvendig maatte virke skadeligt paa det Hele, men isærdeleshed, fordi jeg troede, at navnlig for Slesvigerne maatte det være blevet indlysende, efterat en treaarig Krig med dens Ulykker havde hvilet over Landet, hvor liden Glæde Danmark havde havt af sit Samkvem med Tydskland, saa at man ikke skulde troe, at de vilde gjøre Noget for at vedligeholde det, og det gjorde de ved at lære Tydsk, og derved vise Tydskerne, at de nødig vilde undvære dem; naar Tydskerne vilde have Noget med dem at gjøre, saa kunde de lære Dansk o. s. v. Jeg omtalte desuden, at de kunde faae mere Glæde af den*) nu aabnede engel-

*) I Foraaret 1851 var en Dampskibsforbindelse aabnet mellem Lowestoft (England) og Hjeriting-Ballum. («Fædrelandet» 8/4 1851.) Sandsynligvis er det hertil, R. sigter.

ske Handel, og talte virkelig varmt og indtrængende, det kunde jeg godt føle. Imidlertid 8 af de 33 havde meldt sig til Tydsk; om jeg nu har faaet En og Anden til at lade være, det veed jeg jo ikke; men paa den anden Side naar disse unge Menneskers Forældre have sagt dem, at de skulle lære Tydsk, hvad skal de saa gjøre. Da ingen af os Lærere vilde paatage sig Undervisningen i Tydsk, har Fru Thomsen (Inspektørens Kone) maattet overtage det. Forresten lægger jeg mig efter at synge tyske Sange. De studser, jo Thomsen og jeg indøver Duetter af Mendelsson Bartholdy, for den smukke Musiks Skyld gjør jeg det; men jeg synger ogsaa Kæmpeviser, Thomsen spiller Nogle og til andre accompagnerer Fru Thomsen mig; vil De fortælle Elise, at hun holder mest af at faae alle Versene. Med Elevernes Sangundervisning gaaer det hidindtil kun smaat, da jeg endnu intet Instrument har, og det er besværligt at lære dem en ny Sang ved Stemmen alene; vi har derfor meest sunget fædrelandske Sange, som de Fleste kjendte efter Boisens Visebog. Een Kæmpevise har jeg dog lært dem, og det er »Hr. Villemand og hans Mø saa puur«, da de skal lære et Par vartouske Psalmer, og deriblandt »Guds Menighed«. Jeg er nemlig ogsaa Præst her paa Gaarden [Kritik over den stedlige Præst] — derfor holdes der hveranden Søndag, naar der er sidste Prædiken i Byen, en Slags Gudstjeneste, som bestaaer i Afsyngelsen af et Par Psalmer og Oplæsning af en Prædiken; jeg havde havt i Sinde at læse Grundtvigs Prædikner, men troer de er for svære for dem at forstaae, desuden følger han ikke Evangelierne, hvilket jeg antager at disse Tilhører helst ønske.

I Søndags 8 Dage læste jeg derfor en af Mynsters en meget smuk Prædiken om den Bøn: »Forlad os vor Skyld, som vi forlade vore Skyldnere«. En Kæmpevise har jeg dog lært dem til, nemlig »jeg gik mig ud en Sommerdag at høre«, naturligvis med Grundtvigs Ord, saaledes som de findes i Boisens Bog. Med Engelsken kniber det jo lidt at faae dem givet et Begreb om Udtalen.

Hvad min lille lavttloftede Stue angaar, saa haaber jeg nok at faa den hyggelig, naar jeg faaer et Gulvtæppe og et Claver, som endnu ikke ere ankomne. Det lille Maleri, De forærede mig, pynter ikke daarligt. Samme Maleri gjør mig megen Glæde, jeg søger at gjøre mig fortrolig med den Tanke, at det netop er Stokkerup Skrænt, der er malet, skønt det jo ikke ganske ligner den; det lille Hus, som De maaskee erindrer, titter frem ved den ene Side, forvandler sig saa til Lysthuset i Deres Have, og saa staaer jeg og tænker, mon dog Drengene ikke skulde komme kilende ned og see efter Tordenstene og Rav, eller mon jeg dog ikke skulde see et eller andet kvindeligt Hoved titte frem over Skrænten og hvad er lettere for min Phantasi end at lade det skee, som jeg ønsker. Men jeg taler, som om jeg behøvede et synligt Minde for at være Dem nær; nej, tro mig, min Tanke er hvert Øjeblik i Deres Nærhed, lydøst, stille svæver den om, De aner den mangen Gang ikke, men den er der dog, den tager Deel i enhver af Deres Moder-Glæder og Sorger, den lytter opmærksom til Elises Sang, seer glad paa Hannes Dands, kort den følger Deres hele Huus og glæder sig over det skønne Liv, der rører sig imellem dem. Fra min trofaste Christian Richardt har jeg i disse Dage havt Brev, det bestaaer mest i en Udtalelse af hans Henrykkelse over at have været i Deres Huus, hans Veemod ved at skilles fra Dem, og hans Tilfredshed ved dog at have et bestemt Tilknytningspunkt, nogle ugentlige Undervisningstimer. Det gaar ham som mig. Tak for den Hilsen, De deri sender mig, snart haaber jeg at faae et Par Ord fra Dem; De veed, hvor kjerkomne de er mig.

*

Nr. 3 Rødding Højskole, den 1ste Januar 1852.

Glædeligt Nytaar, kjere Fru Hage, jeg er desværre kommen for silde til at sige Glædelig Juul, ja alt for lang Tid er gaaet hen, uden at jeg har takket Dem for Deres saa kjere Brev, for Alt hvad De fortæller mig om Dem og Deres, hos hvem mine Tanker stadig færdes og som jeg ogsaa seer ikke glem-

mer mig, skjøndt den Tid snart er fjern, da jeg daglig var Dem nær, ja Tak, fordi De vedbliver at holde af mig, maatte min Handlen og Virken bestandig gjøre mig værdig dertil.

Mit Liv herovre gaar naturligvis den samme jævne Gang, ja, det vil da sige, at vi har jo havt Juleferie, og vi har den da endnu. I den har Thomsen og jeg aflagt et Besøg hos to Præstefamilier; hos den ene Familie, som boede i Jylland (jeg fandt det ganske morsomt igjen at befinde mig i Kongeriget) var der Børn, og hos den anden her i Slesvig var desuden to voxne Døtre, nette unge Piger, begge Dele var mig en sand Vederkvægelse at see og omgaaes, og vilde have været det endnu mere, hvis jeg ikke havde lidt af en ulidelig Ørepine, som endnu ikke ganske er overstaaet. Ja, hvor taknemlig, jeg end er for de Mennesker jeg boer iblandt, saa ere de mig for faa, en Mand og en Kone er ikke nok til at udgjøre et Familieliv. Fru Hage, jeg er blevet forvænt hos Dem, naar faaer jeg Stokkerup og Stokkerups Dage igjen. Dog troe ikke, jeg er utilfreds med min Lod, langtfra, jeg er dog inderlig taknemlig, men lidt Hjemvee og lidt Længsel efter Venner, ja selv meget af Begge, ere jo dog tilladelige Følelser.

Jeg har nu faaet et Claver, ja, det er nu til Dem jeg gjør vedkommende Instrument den Ære at kalde det et Claver. Min Fader har en stor Kasse, hvori han gjemer Søm, S t a a l t r a a d og deslige; naar man støder til den eller rører lidt om i den frembringer den Lyd; noget lignende er dette Claver, det vil sige under al Kritik, saa at jeg ikke gider spille paa det. Imidlertid bruger jeg det dog til to Gange om Ugen at lære et Udvalg af de bedste Stemmer blandt Eleverne tostemmige Sange, hvilket jeg haaber skal komme til at gaae. Jeg lærer dem da ogsaa nye Melodier eenstemmige; De forstaaer, at dette er udenfor den egentlige Skoletid paa mit eget Værelse; i de bestemte Sangtimer gennemgaaes da de nylærte Sange, som Resten af Eleverne saa stræbe at lære. Sangundervisningen gjør mig megen Glæde, der er adskillige flinke Stemmer og det gaaer med Lyst. Naar jeg da tænker paa, hvorledes Kæmpeviserne.

af hvilke jeg især søger at lære dem rigtig mange, naar jeg da tænker paa, hvorledes de igjen skal bringes omkring paa mange Steder i Landet (her er Elever fra Tønder, fra Mors, fra Ribe, og fra Fyen) hvorledes Luften skal renses, hvor disse Toner klinge, og at dette skeer ved mig, saa synes jeg, at, om jeg end ikke virkede Andet, saa var dette allerede nok, saa er jeg inderlig taknemlig, at dette Hverv er bleve mit. Og Gud skee Lov, de har Sands for Kæmpeviserne, og holder af dem allesammen, De kan troe vort Chor er ikke saa ringe, og naar jeg da engang imellem selv tier og lader min Sjæl vugge af disse mine kjere Toner, som ere sammensmeltede med min hele Væren, og som frembringes af disse stærke ungdommelige friske Stemmer, og naar jeg veed, at det er Børn af Folkets egen Midte, som synger, saa er jeg glad, saa drømmer jeg om lykkelige Dage for Danmark. At jeg derimod ogsaa har følt og sørget over vore nuværende Forhold, tænker jeg, De vil kunne see af medfølgende Sang, af hvilken jeg sender et Exemplar til Dem og eet til mine Rims tro Veninde Elise. Den er forfattet ved en offentlig Forelæsning for Omegnens Beboere, som holdtes her paa Højskolen, og man har maaskee viist Dem den. Mit Foredrag var om Nordens Gudelære, af hvilken jeg fortalte et Par Sagn (om Ygdrasil og om Thor) og det lod til at interessere. Ved Bordet, som holdtes midtvejs paa Dagen, havde jeg den Glæde at kunne udbringe en Skaal for Grundtvig, som Danskhedens og Folkehøjskolernes store Forkæmper, dog dette har De maaskee hørt. I Slutningen af denne Maaned skal vi til det igjen. Det bedrøvede mig at høre, at Elise var bleven »temmelig forstent« ved at høre, at jeg sang Tydsk, skjøndt hun senere »blev fornuftig«, thi jeg veed nok, hvor meget den øjeblikkelige Følelse hos hende har at sige. Men hvorfor syntes hun ikke om det? Jeg begriber det, hun tænkte: det er Svaghed, den ene Svaghed fører den anden med sig, nu er han veget et Skridt fra den gode Sag osv. Vil De da sige hende, at hvis hun kunde følge min Virksomhed herovre, hvis hun kunde se og høre, hvor begjærlig jeg griber enhver Lejlighed, jeg kan, til at indprente Eleverne, at

al vor Fordærv er fornemmelig Tydsk, og til at udrive af deres Sjæl Troen paa Tydskens Fortræffelighed, Uundværlighed og Uskadelighed, som ikke endnu har faaet sit Banesaar, saa troer jeg, hun vilde være tilfreds med mig, saa troer jeg, hun vilde tilgive mig, om jeg i et privat Hjem, hvor min Trods ingen Nytte vilde gjøre. der er en Smule føjelig, naar jeg kun er trofast, hvor det gjælder, og det er jeg. Jeg vil nu heller ikke tale om, at med Musik er det noget Andet, Musiken er, trods at der ogsaa gives national Musik, mere et Verdens Sprog, og jeg lader ikke være at lære Eleverne: »Unge Gjenbyrdsliiv i Norden«, skjøndt den har en tydsk Melodi. Men hvad nu min Modbydelighed for Tydsk Sprog angaaer, saa kommer der dog en Tid, naar jeg har lært mit Eget tilbunds at kjende, hvilket er nødvendigt, naar jeg ret skal kunne prise det, saa kommer den Tid, da jeg maa bekvemme mig til at gjøre mig bekendt med Tydskten, hvilket er nødvendigt, naar jeg ret skal kunne advare derimod. Men Fru Hage, De er vel allerede kjed af alt dette, og jeg skal kun tilføje, at al min Syngen tydske Sange indskrænker sig til, at Thomsen og jeg endnu ikke er bleven færdig med at indstudere (siger og skriver een), medens vi daglig synger en Snees Danske. Jeg har faaet en Deel af Weyses Kæmpeviser, og Fru Thomsen indstuderer Accompanementerne; vi har i Dag sunget flere af dem. Dette vil vel ogsaa berolige Hanne (det gaar vel ikke an at sige Hanneliden), der synes at have næret Frygt for, at jeg var begyndt at hælde til Schleswigholsteinismen. Jeg holder en Gang om Ugen (Søndag Aften) Oplæsning for Eleverne, hvortil de møder efter Lyst. Jeg vælger Ting, som jeg kan være nogenlunde sikker paa, maa interessere. Begyndelsen gjordes med — Gunlaug Ormstunges Saga, som de hørte med Glæde. Mon Elise veed, at Grundtvig i en Bog, som hedder Saga, har oversat denne Fortælling. Efter Juul tænker jeg at ville læse Saxo for dem, i det mindste den første Deel (Sagatexterne).

Jeg har det nu hyggeligt i mit lille Kammer, og Hønsene faaer ikke Lov at pille ved mit Blækhus, dette Blækhus, som

Christopher forærede mig, og som beundres af Alle. Jeg har nu Tæppe paa Gulvet. Min Moder og Søster havde foræret mig Puder til Julegave, som pryder min Sopha. Over Sophaen hænger Skrænten, over Sømkassen »Johannes den Døber«, forresten smykkes Væggen med Portrætter af Grundtvig, Oehlenschläger, Holberg, Winther, Andersen, min Reol er vel fyldt med Bøger, saa De kan forestille Dem, at her er ganske hyggeligt. Thomsens og jeg pyntede et Juletræ, hvortil indbødes Forstanderens og Forpagterfolkene (Halvbønder) med deres lille Søn; jeg havde efter Opfordring skrevet et Par Smaaavers med nogle af Gaverne. Der var ikke videre ved dem, det bedste var med nogle tyske Digte af Herwegh til Forstanderen; det lød saaledes:

Af Herweghs Digte faaer du her en Flok,
med Snak om ham jeg skal ej lang Tid dig genere,
Han var en Tydsker — det er meer end nok,
Jeg gider i det mindste ikke vide mere.

Har De Lyst til at læse en Julehilsen til mine Forældre, vil Richardt kunne vise Dem den. At jeg savner mit Hjem, forstaaer De; man lærer at skønne derpaa, naar man har nydt dets Glæder i et halvt Aar og saa flyttes halvhundrede Mile bort

*

Nr. 4. Rødding Højskole, den 14. Febr. 1852.

[Fødselsdagshilsen til Fru Hage] — — — Jeg havde egentlig tiltænkt Dem en lille Digtning til den 18de, men det har desværre ikke været mig muligt at faae nogen Ro dertil, da alle mine Kræfter have været tagne i Beslag til en Comedie, som nogle af Eleverne skal give Fastelavns Søndag, og hvor jeg deels er Instructeur, og har nu snart i en Maaned holdt Prøve hver Aften, og desuden har jeg maattet skrive baade For- og Efterspil. De veed nok, at et lystigt Lag er mig ikke imod, og at Deeltagelse i Løjer, hvor man kan faae en hjertelig Latter, er mig kjer, men De veed ogsaa, at til at være Formand for saadanne Løjer duer jeg egentlig ikke; alligevel har Comedie-

Instructionen moret mig ret godt, hvorimod For- og Efterspils-Forarbejdelsen har været mig temmelig dræbende, thi til at gjøre det rigtig godt har jeg ikke Vid og Lune nok, og det har kedet mig grundigt at skulle skrive saadan noget Hverdagsmas og tom Fjas, som jeg har maattet, imidlertid kan det jo nok være, at det vil more Folk, som høre det saa overfladisk, og saa er jo da Hensigten opnaaet. Comedien, som vi skal have, er Holbergs arabiske Pulver.

Medens jeg taler om min poetiske Virksomhed, kan jeg dog sige Dem, at der hos Ploug ligger et Digt af mig til Grundtvig, som Tak for »Danskeren«, ved dens Ophør. Det har forresten snart ligget en Maaned hos ham; han har lovet at optage det, men jeg frygter næsten, han har glemt det; og hvis han husker det, saa er det jo rigtignok lidt kedeligt, at det bliver saa gammelt; imidlertid jeg vilde dog gjerne have, at det skulde komme, da jeg dog tænkte, at i det Mindste den gode Villie kunde glæde Grundtvig, nu faaer vi jo see Tiden an. Ploug har jo Saameget at tænke paa i denne Tid, at det jo ikke var saa sært, om han kunde glemme det; — Ja, hvad skal der dog blive af vore Forhold. Mon Monrad vil gaae saa vidt med sine Interpellationer, at han tilsidst tvinger Ministrene til at gaae af, og mon han da selv vil og kan gribe Tøjlerne? Eller skal denne usalige Politik vedblivende følges og Slesvig saaledes gives Holsteen i Vold, for det bliver dog Enden paa det; herovre ere vi meget bekymrede.

Her paa Skolen gaaer iøvrigt Alt sin jevne Gang; jeg arbejder med Lyst og jeg haaber ogsaa ikke ganske uden Held; jeg finder mig bedre og bedre i det noget eensomme Liv, og er glad for de Mennesker, jeg lever med. Nylig har vi haft offentligt Foredrag igjen — jeg fortalte Dem jo om de forrige — jeg talte om Baldursmythen, og det er en sand Fornøjelse at see, hvorledes Størstedelen af dem med Begjærlighed sluger hvert Ord, der bliver sagt. — Forstanderen, Høgsbro, søgte ligesom sidst at gjøre dem bekendt med Goderne ved den frie danske Statsforfatning, for at vende deres Hjerter mod Danmark, thi

selv heroppe har vi mange »Slesvig-Holstenere« og mange lunkne. Forresten haaber jeg, at de 35 Elever, som herfra spredes over Landet, i sin Tid dog skal gjøre nogen Nytte, og at Højskolen, om den kun kan bestaae, ikke skal virke uden Velsignelse, naar den kun vedbliver at være godt besøgt. Men Gud veed, hvorledes det skal gaae den, naar om et halvandet Aars Tid, Pengemidlerne er sluppet op, mon Regjeringen da, eller mon private Folk da vil hjælpe den, thi det var dog virkelig Synd og Skam, om den skulde gaae ind?

Hvad jeg maa savne herovre, det er en ordentlig Gudstjeneste; jeg har kun været een Gang i Kirke, siden jeg forlod Sjælland, det var første Juledag, da tog Thomsens (Inspectøren og hans Kone) og jeg op til en Nabo Kirke. — — — Hvor længe jeg efter engang igjen at træde ind i Vartou Kirke. — — —

*

Nr. 5. Rødding Højskole, d. 19. April 1852.

— — — Herovre er der i denne Tid betydeligt Liv for at sikre Højskolens Tilværelse. De ved sagtens, at om 1½ Aar ville de Midler være opbrugte, ved hvis Hjælp den nu bestaaer, og det gjælder nu, om Slesvigerne ville gjøre Noget for at opretholde den. Der er derfor udstedt en indtrængende Opfordring til Slesvigerne om at slutte sig til en »Forening for Rødding Højskole«, som har dannet sig, og dersom det viser sig, at der i Slesvig er nogen Interesse for Sagen, saa vil man henvende sig ogsaa til Kongerigets Indbyggere. Gid der maatte være Held med disse Bestræbelser, Pengene have jo i vore Tider mangedsteds Vej, og det kan maaskee være vanskeligt nok at skaffe det Fornødne tilveje — ogsaa Regjeringen vil man naturligvis opfordre — men jeg antager, at de, som yde deres Hjælp dertil, de gjøre noget virkelig Godt, thi den Indfyldelse, Højskolen har paa sine Elever, og derigjennem paa større Kredse, troer jeg ikke er saa ringe; forresten mangler jeg ikke Haab; paa den Generalforsamling, som holdtes i den forrige slesvigske Forening, hvor det besluttedes, at den skulde antage Rødding

Højskoles Navn, var der ikke Faa samlede og af alle Stænder, gejstlige og verdslige Embedsmænd. Borgere og Bønder, som alle viste megen Interesse for Skolen. Det var fornøjeligt at sidde i en saadan Forsamling, dansk i Sind og Skind og fra forskjellige Kanter i Slesvig — og vist er det, at har vi end ikke, har vi end langt, langt fra vundet, hvad vi kunde ønske i Forhold til det meget Blod. Bedre er det dog end før, og der vil være meget at staae imod med, naar vi tidlig eller seent skal til at tage fat igjen. Forresten synes det mig, som Slesvigerne finde sig bedre i Tingenes Tilstand, end man kunde ønske, og Gud veed hvorlænge Carl Moltke vil vente, inden han vender Vranken ud; stoler man paa ham i Kjøbenhavn, det vil sige paa hans Redelighed? I en af de første Maaneder, Maj eller Juni, vil der komme en Beretning ud om Højskolens Virksomhed; jeg skal snart ilav med min Deel deraf. Jeg haaber at kunne sende Dem et Exemplar, da jeg haaber, at det vil kunne interessere Dem at see — — — —

Ved den ovenomtalte Generalforsamling traf jeg et Par af Boisens Brødre, prægtige Mænd; den Ene, Harald Boisen, Præst i Medolden, og den Anden, Frits Boisen, Præst i Vilstrup. Meest talte jeg med den Sidste, da Harald Boisen rejste saa tidligt. En anden Mand, som jeg her lærte at kjende, var Hans Krüger fra Bevtøft, hvis Navn nok er Dem bekjendt; det er en prægtig, fordringsfri Mand (hvilket ikke kan siges om flere af de andre bekjendte danske Slesvigere, navnlig P. Chr. Koch og Laurids Skau) og han svarer ganske til den Forestilling, man fik om ham ved at høre om hans Færd i den første oprørske Forsamling, hvor han jo vovede at nedlægge Protest imod deres Foretagende, og mod, at det betegnedes som eenstemmig Beslutning. Ved Bordet udbragte jeg hans Skaal, som modtoges med meget Bifald. Hans Opoffrelse for Fædrelandets Sag har efter Sigende bragt hans Pengesager i en daarlig Forfatning, men der høres ikke et klagende Ord fra ham — — —

*

Nr. 6. Rødning Højskole, den 17. Juni 1852.

— — — Det glæder mig, at min trofaste Christian Richardt er Dem kjær; og hvad synes De om ham som Digter — mig forbavser han ved enhver ny Ting, jeg seer af ham, skjøndt hans Comedie kjender jeg ikke, det er mærkværdigt, hvilket Opsving han har taget; der er jo i hans Vers en Dybde saavel i Tanke som i Følelse, og, hvad der skal gjøre ham til Digter, en Evne til at udtrykke dem, som lover Meget og allerede ikke er Lidet. Gud skee Lov for ham. Og nu jeg. Jeg, som har baaret paa de samme Haab og ikke kan slippe det (saaledes tør jeg tale til Dem) jeg, som har fulgtes med ham i de mange Aar, skal nu jeg — —? Gud styre det til det bedste. Det har fornøjet mig, at De har syntes om mit »Sct. Helenes Kilde«, og dog jeg føler vel, at det har mange Mangler, vist er det, Chr. Richardt er løbet mig forbi, det gjælder at indhente ham. Der hører Kræfter til at løbe den op, som er kommen En forbi, og stundom synes mig, at jeg har denne Kraft, men til andre Tider er det mig, som om man gjerne kunde begrave mig strax. Verden vilde have ligemeget Nytte af mig, og jeg af Verden; men til Efteraaret, Fru Hage, til Efteraaret, saa er det, jeg skal vise, at Kraften har vundet Sejrr, naar jeg først og fremmest alvorlig skal tage fat paa mine Studeringer; gid jeg ikke maa komme tilkort i den Prøve. Jeg haaber det ikke. — Der synes da at være en højere Bestemmelse for, at mit lille Vers til Grundtvig ikke skulde naae til ham hverken ad offentlig eller ad privat Vej, og jeg tager mig det da heller ikke videre nær. Men Plougs Fremgangsmaade forstaaer jeg ikke. Jeg kunde godt begribe, at han kunde have glemt det; men jeg begriber ikke, naar han har husket det, hvorfor han har opsat det og opsat det, til det var for silde; hvorfor har han endelig ikke ladet mig det vide, det kunde han dog let igjennem min Broder; De maa dog tilstaae, det er en underlig Behandling. Og dog hvorfor skulde jeg forlange, at han maatte have Interesse for mig længere, end mens han saae mig; han veed jo ikke, at han er En af dem, som jeg hænger

ved med mest Kjærlighed af alle Mænd; og selv om han vidste det — den Følelse kan jo flere have; det kan han jo ikke være forpligtet til at bryde sig om. — Naa, jeg skulde ikke være bitter, egentlig har jeg jo glemmt det for længe siden, nu kom det lidt op igjen, jeg har undertiden en Frygt for, at de, jeg holder af, skal glemme mig; den burde jeg ikke have i samme Øjeblik, som jeg har Beviis for, at jeg er husket af Nogle, og det af dem, af hvem jeg nødigst vilde glemmes — nej, De og Deres m a a ikke glemme mig — — —

Jeg føler mig bestandig vel i min Virksomhed herovre og troer, at kunde jeg blive noget længere i den og samle nogen Erfaring, vilde jeg kunne blive brugbar; men det kan nu ikke være og bør ikke være. Af og til vil jeg savne Rødding, især hvis jeg skal have Timer i Københavns Trælleskoler, efter at have været i dette Frihedens Hjem.

— — —

I Morgen drager jeg med Skolens Elever og Lærere til Sild (Sylt) paa en naturhistorisk otte Dages Tour; jeg glæder mig til at see denne ejendommelige Deel af Danmark og til at see Vesterhavet. Skolens Forstander Høgsbro er ikke med; han er i København for at tale med Clausen. Efter et Brev fra ham har Clausen lovet at sætte sig i Spidsen for den nye Pengeindsamling.

Anmeldelser:

Carsten Petersen:

Slesvigske Præster.

(Ikke i Boghandelen) Tønder 1938, 369 Sider.

Sønderjydsk Præstehistorie har i de sidste 100 Aar haft ikke faa ivrige og frem for alt dygtige Dyrkere. Man tænke paa Præsten H. N. A. Jensens Værk (1840—1842) og Lægen Otto Fr. Arends (1932). Hver af dem har paa sin Vis udført et Arbejde, som vil være af blivende Værdi. I Aar er der udkommet en Bog, om hvilket det samme kan siges i endnu højere Grad, det er Carsten Petersens »Slesvigske Præster«.

Det er en enestaaende Bog.

Enestaaende er følgende Paategning paa Bogens første Blad:

Set med mine egne Øjne.

Skrevet med min egen Haand.

Trykt paa min egen Bekostning.

Man kommer til at tænke paa een af Carsten Petersens Forgængere i Magstrup, Præsten Peder Wandal, som ved Midten af det 17. Aarh. ogsaa udsendte et stort Værk med følgende Paaskrift: Paa Autoris egen Bekostning sit danske Fæderneland til Ære og Tjeneste. Carsten Petersen fuldfører ikke Peder Wandals Sætning, — maa det saa være en Anmelder tilladt at tilføje, at hans Bog faar Danmark Ære af, og han har gjort sin Hjemstavn og Kirke en stor Tjeneste ved at udsende den.

Bogen er tilegnet »Erindringen om en Moder, hvis Søn blev Præst«, den er kun trykt i 200 nummererede Eksemplarer, som er overrakt de nordslesvigske Præsteembeder.*)

Det er altsaa i egentligste Forstand Carsten Petersens egen Bog. Han har ikke ønsket, at Bogen skulde ud i Verden som en Handelsvare, men som en Gave til Fædreland

*) Og antagelig enkelte Biblioteker. Den, som ikke har den Lykke at være Præst i Nordslesvig, kan formodentlig alligevel gøre sig Haab om at faa Bogen læst.

Til de Præster og Menighedsraadsmedlemmer, som læser disse Linier, vil Anm. gerne rette følgende Bøn: Sørg for at faa Bogen indbundet, det kan ske paa Kirkekassens Bekostning, og hjælp med til, at denne enestaaende Bog ikke gaar til i Tidens Løb.

og Kirke. Og det er et smukt Træk, — ihvorvel vi er mange, som gerne vilde eje den og give den Hæderspladsen paa Reolen.

»Slesvigske Præster« er ingen Præstehistorie i almindelig Forstand, snarere en sønderjydske Aandshistorie. Og derfor afhjælper den et stort Savn. Det er en grundig Bog. Talløse Dokumenter og endeløse Rækker af Embedsbøger og andre Haandskrifter er gennemarbejdet. Det er i Virkeligheden et Kæmpearbejde, der er præsteret her, som kun den fuldt ud kan vurdere, der selv har prøvet blot en Smule af det. Selvfølgelig er ingen Kilde af Betydning ikke benyttet, endside da oversat.

Det er en selvstændig Bog. Alt er »set med mine egne Øjne«. Men det er overalt en klog og erfaren Mand, der taler — ja, til Tider næsten profeterer (f. Eks. p. 54, 71).

Selvstændig ogsaa i den Forstand, at der næsten kun er benyttet utrykte Kilder. Derfor er der kun faa Litteraturhenvisninger, og der findes slet ingen Henvisninger til utrykte Kilder. Den, som beklager dette, maa betænke, at et saa udførligt Kildeapparat, som der i dette Tilfælde vilde være Tale om, ganske vilde sprænge Bogens Rammer.

Stilistisk er det en fremragende Bog. For en Gangs Skyld gaar historisk Sans og fornem, ja poetisk Fremstillingsevne Haand i Haand. Forfatteren mestrer Modersmaalet, og man mærker hans Glæde over at maatte klæde Tanker og Resultater i det skønne danske Sprog. Der er i den aandelige Højbaarenhed noget, som minder om Søren Kierkegaard.

Man undres Gang paa Gang, naar man betænker, at Forfatteren har tysk Skole- og Universitetsuddannelse og helt til 1920 har været tysesproget Præst — indtil 1911 i Mellemslesvig. Han er den sidste Sognepræst, som har prædiket paa Dansk i Mellemslesvig, Modersmaalet, saavel som dansk Kultur i det hele taget kunde ikke have faaet en bedre til at udføre den sidste vemodige Tjeneste: At stryge Flaget i Mellemslesvig.

*

»Slesvigske Præster« deles i to Hovedafsnit, en historisk og en systematisk Del. Hvert Kapitel indledes med et Citat af Søren Kierkegaard og Shakespeares Hamlet. »De blander sig

i alle vore Erindringer«. Ja, ikke mindst Søren Kierkegaard. Kierkegaardske Synspunkter præger Carsten Petersens Fremstilling, især hans Vurdering af Personer og visse Begivenheder. Ikke mindst vi i den unge Slægt vil være Forfatteren taknemlig herfor, thi vi er trætte af de forslidte Klichéer.

Ved Omtalen af Bogens Indhold bør Forfatteren saa vidt muligt selv komme til Orde. Iøvrigt kan Døren kun aabnes lidt paa Klem, — —

Skuepladsen indledes med følgende Ord: »Det Omraade, vi her kommer til at bevæge os paa, blev i 1920 døbt til at hedde de sønderjydske Landsdele, et nyt og smertende, men efter Omstændighederne passende Navn. Intet Omraade af denne Størrelse indenfor det danske Rige har nogensinde været saa sønderdelt, saa fyldt med Modsætninger af forskellig Art, ingen Steder har Kampen staaet som her mellem Hjerter og Hjerter, mellem Broder og Broder, mellem Aand og Aand, og ingen Steder har Striden været af en saadan Varighed. Der er slaaet Saar, som aldrig vil heles. Træt og segnefærdig er man gaaet til Hvile om Aftenen for at rejse sig om Morgenen til den samme kræftefortærende Kamp. En levende Kærlighed, et flammende Had, har brændt baade Nætter og Dage. Forstaaelsens Vej med dens Skuffelser er prøvet, og man vidste ikke, om man syndede dermed eller ej. Aandsbevægelser fra Nord, fra Syd og fra Vest er bølgede hen over Landet, vækkende, fristende, indlullende, retledende eller vildførende, alt efter Tid og Mode. Troen har haft sin Tid, Vantroen sin; Haabet har haft sin Tid, og Kærligheden affalder ikke«.

Den katolske Tid skildres i Kapitlerne: Curia Romana, Munke, Biskop og Kapitel, Sognepræster. Vi møder de første Præstenavne, (Hr. Truels i Højst, hans Efterfølger Hr. Nikolaj nævnes 1198) og følger dem ad via Romana til og fra den evige Stad.

En lang Række smukke Skikkelser — de andre omtales ogsaa — fra den Tid passerer forbi vort Øje, nogle kendte vi maaske af Navn, nu bliver flere af dem saa forunderlig levende, Lytke Nommensen i Flensborg f. Eks. eller Hr. Hans ude i Endrupskov. Da Omvæltningens Dag kom, var han stor og stejl, en ægte Slesviger. »En Stund staaer vi og lytter til Historiens

fjerne Sus, ser os betænksomt omkring og sender en vemodig Hilsen tilbage efter de bortilende Aarhundreder — — — ude paa den ensomme Skrænt staar rank og oprejst, mandig og modig den sidste katolske Præst i fuldt Ornat, Sølvmonstransen i den løftede Haand, mødende med fast Blik og ubøjet Sind den verdslige Magts Indgreb og Overgreb paa Kirkens Omraade, og vælgende Nød og Hunger, Forfølgelse og Trængsel og som Livsslutning en Død i Forladthed og en Grav paa aaben Gade hellere end at fornægte sin Overbevisning og vise Lydighed imod andre Myndigheder end den gamle Kirkes Prælater og Dignitarer og dens hellige Overhoved i det hellige Rom.

Men de fleste Navne fra den Tid er »som Genstande fra et Vrag, der er sunket tilbunds, de driver om paa Historiens Vande, tilfældige og afsplintrede fra Helheden. Vilde man samle dem og det lidet, der hænger ved dem, blev det hele kun til et Strandingsmuseum. Underlige tavse staar mange af dem for en Nutidsbetragter som stive, gaadefuldt stirrende Gallionsfigurer. Hvor er det Fartøj, de prydede, og hvordan var dets Sejlads?»

Kirkespaltningen — saaledes kalder Forf. Reformationen — karakteriseres kort og godt saaledes: Gudsdyrkelsen fik i Norden en ny Form, den flyttedes fra Øjets til Ørets Verden.

En Fornyse, endsigte Vækkelse fulgte ikke. »Hvem har vidnet derom i Sønderjylland? Ingen. Der er Tavshed som ved en Grav. Der var intet Filadelfia i Sønderjylland«.

»Ser vi ved Afskeden ud over det danske Slesvig, da var Vesteregnet i kirkelig Henseende langt den rigeste. I en paa-faldende Grad er denne Egn blevet aandelig opdyrket og velsignet fremfor mange andre. Det er Klærkenes Værk. Biskop og Kapitel i Ribe byggede Kirke ved Kirke, smaa og tarvelige som Hjerting og Tirslund, store og mægtige som Møgeltønder, Balum, Brøns og Hygum, ædle og rene i Stil og Tegning som Roager, Højrup og Vodder. Munkene i Løgum dyrkede Jorden fra Vesterhavet til langt ind mod Landets Højderyg, byggede Gaarde og Møller, en Storkultivering af Jord og Mennesker. Fra Tønder og Ribe udgik Barfodmunke for at gennempløje Hjerteageren gennem Hundreder af Aar omkap med de Præ-

ster, som hver i sit Sogn røgtede det hellige Hverv, der var ham betroet. Ribe blev, aandeligt og verdsligt, Vestkystens Dronning, Middelalderens skønneste Blomst, hvis Navn den Dag i Dag sidder dybt i Hjertekrogen hos en Vesterbo. — Middelalderens Grundord var: Stigning. Opad med Hjerterne. Gennem Klostre og Kirker, gennem Munke og Præster, højere og højere mod den ubegribelige evige Væren og Verdens Fuldendelse i Gud. Gennem Martyrium og Død sursum corda i Tilbedelsens festlige Rytme.

Den nye Tids Grundord er: Spredning. Ud for alle Vinde, ud til alt og alle med Tankens lette Frø og Sjælens uudgranskede Hemmelighed. Ud til den mindste Buksemand paa Skolebænken med hele Seminariets og Højskolens Viden. Ud til Hytten paa Heden, til Fiskerbaaden paa Havet med hele Radiobøttens Marskandiserkram . . . Vi siger Farvel til noget stort og kært, som aldrig vender tilbage.«

*

Forfatteren blotter sit Hoved, mens han træder ind i det 17. Aarh. »Der var Storme i dette Tidsrum, som vilde rive Hatten af og maaske Parykken med«.

H. A. Brorson og hans Tid. Her mærker vi for første Gang en Luftning af friske Foraarsvinde. Oplysnings-tiden — »den goldeste af alle Ørkner« — haster Forfatteren hurtigt igennem. Han mener, en anden har skrevet nok herom, vi havde dog gerne hørt lidt af Carsten Petersen.*). Frem mod »Vulkanen« — 1848.

Særlig de tre Kapitler Danske Præster, Slesvig, Tyske Præster, vil enhver læse med største Interesse (Tiden ca. 1850—1920), og de indeholder et meget vigtigt Bidrag til vor Hjemstavn's Historie, delvis baseret paa første Haands Viden. Forfatteren selv optræder altid i tredje Person, saaledes f. Eks. ved Jessens Grav, som Skildrer af Studenterlivet i Kiel ved Aar-

*) Sidst i Bogen oplyser Forf., at »en udførligere Behandling af Rationalismen og den slesvig-holstenske Rejsning, som af Hensyn til Bogens Omfang maatte udelades, vil blive henlagt i Sønderjydske Landsarkiv« (det samme gælder to Kapitler, hørende til den systematiske Del). Forhaabentlig sker der mere.

hundredskiftet, som »Næstformand« under Striden i 1912, som Prædikant paa Afstemningsdagen.

D a n s k e P r æ s t e r. »Ingensinde i Historiens Løb har vel Danmark haft en mere betydningsfuld Opgave liggende foran sig end i 1850 og de følgende Aar. Nu forestod der det danske Folk et Stykke Arbejde, som i endnu højere Grad end den afsluttede Krig krævede Visdom, Kraft og Udholdenhed. Af dette Stykke Genforeningsarbejde fik Præsten sin Part, ikke den ringeste.«

Der var Mandskab nok, enkelte gamle fra før, mange tilflyttede. Biskop Jørgen Hansen faar en smuk og forstaaende Omtale, det er tillige den mest udførlige Biografi i hele Bogen, ogsaa! Superintendent Jep Hansen »var en velstuderet Mand« — det modsatte er paastaaet fra tysk Side, men den Paastand afviser Forf. — »Et Hjemstavnsmand helt igennem. — Som en Eg havde han sin stærke Rod i den Jord, hvor hans Fædre havde levet i Hundreder af Aar«. Den tredie af de betydeligste Slesvigere var Kristen Karstensen. »Drager vi en Linie fra Jørgen Hansen paa Als over Jep Hansen i Hjordkær til Kr. Karstensen i Broager og fortsætter den til H. W. Hertel i Moltrup, saa mærker vi meget tydeligt, hvorledes det gammeldagsafmaalte og det kirkeligt-konservative mere og mere viger for det folkelige med Tilbøjelighed til at glide ud i det politiske. — — — Præsten i Moltrup har Folkevækkelsen taget helt. Menneket i ham, Præsten i ham er slugt af Patrioten, kun en Part af ham tilhører hans Menighed«. (Den lille Billet fra L. Skau til Hertel, p. 140, siger bedre end mange Ord, at han er slugt af »Folkeligheden«).

Med Rette gør Forf. opmærksom paa, at »naar vi ser tilbage paa hine Mænd, — Hertel og de andre Præster fra Kongeriget — hvis Navne er omflettet med Laurbær, da slaar det os, at Laurbærkransen altid gælder den danske Mand og kun i ringe Grad Præsten. H. Svejstrup er maaske en Undtagelse. Bogen om H. W. Hertel var sikkert aldrig blevet skrevet, om det ikke havde drejet sig om de danske Bønders Ven. Om M. M. Hansen, J. V. Marckmann, N. L. Fejlberg, F. E. Bojsen og de fleste af den grundtvigske Gruppe gælder det samme.

— — — Helt andre Vinde ombølger os, naar vi træder ind iblandt den lille Flok af Præster, som modtog sin aandelige Paa-virkning af Søren Kierkegaard. Ogsaa de er danske Mænd. Ogsaa her er Kampe, ja til Tider næsten fortvivlede Kampe. Men ingen Beundrer i Samtiden skrev Bøger om dem eller flettede Laurbærkranse. Hverken Morten Eskesen eller Hans Kau har optegnet deres Saga.

Saa skriver vi nu om dem her. I Korthed, i Beskedenhed, som det sømmer sig, men ikke uden Hjertebanken. Vi ved, at ingen af dem, ikke en eneste, ønsker at bekranses, og vi vil heller ikke plukke billige Laurbær til dem«.

Det er Mænd som H. P. Kofoed-Hansen i Haderslev, Johs. Fibiger, J. M. Dahl i Tønder, H. K. Sonne i Møgeltønder («uforglemmt til alle Tider skal Navnet Hans Kristian Sonne være i Sønderjylland«). H. V. Rasmussen i Halk, Valdemar Thisted i Højrup, Johannes Kok i Burkal o. fl. Ingenlunde glemte Navne, nu glemmes de ikke.

Gennem det lange og trange Ulykkesaar 1864 naar vi fremad mod vor egen Tid, vi ser Mandskabet gaa fra Borde, nyt staar parat. Vi ser et Glimt af den gennem B. Godts Brillen.

Afsnittet indledes med følgende Ord: Nordslesvig har siden 1864 ejet tre betydelige Mænd: J. J e s s e n, Redatør af Flensborg Avis, E. W a c k e r, Forstander for Diakonissestiftelsen i Flensborg og Th. K a f t a n, Generalsuperintendent over Slesvig Stift.

Jens Jessen faar — med Rette — en meget ophøjet Plads i Bogen. »Sandheden, ikke Menneskers Snak men Historiens Vidnesbyrd, om Jens Jessen er ikke hele Bøger, men nogle faa Sætninger.

Jens Jessen var en Dommer i Israel. I en Menneskealder dømte han Folket. Ingen har nogensinde spurgt, hvordan eller med hvad Ret han kom til det. Han dømte Ven og Fjende, store og smaa med den Myndighed, som ligger i selve Retten, og som ærlige Mænd bøjer sig for. Vi har kun kendt denne ene Dommer, denne ene Jens Jessen«.

H. P. Hanssen nævnes overhovedet ikke i Bogen.

I Jessen »var Opstandelsen. Den Sag, som var knyttet til hans Navn, kunde ikke tabes, ingen Død kunde tilintetgøre den«.

K a f t a n var — siger Forf. — en ulykkelig Biskop. Trods ydre Fremgang, trods Ære og Titler »var hans Livsgang just fra den Dag, han blev Biskop, fuld af Mislykke.«

Ja, Kaftan har maaske selv følt det. Anm. tillader sig at citere følgende: — — In anderen und äusserlich höheren Lebensstellungen habe ich der Zeit, da ich ein Pastor war, immer wieder mit besonderer Liebe gedacht. Kein Beruf wird so niedrich und kein Beruf wird so hoch eingeschätzt wie der eines Pastors. Kein Leben in einem höheren Beruf ist so arm und keins so reich wie das seine, keins so glanzlos und doch keins so voll Glanz, voll Glanz der Ewigkeit«. (Erlebnisse u. Beobachtungen, p. 70).

*

Kun nogle Smaaglimt har kunnet fremføres her af denne Bog, den er — som det er sagt om v. Hedemann-Heespens Hovedværk — von einsamer Grösse. Vi betænker os ikke paa at sige det.

Ogsaa som Materialesamling, f. Eks. til Indre Missions Historie, er »Slesvigske Præster« en meget vigtig Kilde, der offentliggøres en Del Breve af største Betydning. Indre Missions Historie har Carsten Petersen ikke villet skrive, det er et Spørgsmaal, om nogen anden kan.

Tonnesen selv,*) som jo saa afgjort var Hovedskikkelsen i en Menneskealder, havde vel tænkt paa det, men blev for gammel og fik det ikke gjort.

*

Den systematiske Del — Præster paa Livets Sti — er delt i følgende Kapitler: Præsten som Embedsmand, Præsten og Menigheden, Præsten og Bogen, Præsten og Skæbnen (p. 241—361).

*) Desværre findes p. 191 en »Lapsus memoriae«. Tonnesen var ikke den eneste Sognepræst, som tog Sæde i det af Vælgerforeningen nedsatte kirkelige Udvalg i 1919. M. Lauritzen, Varnæs, og P. Hansen, Dybbøl, gjorde det ogsaa. Dette maa formilde de noget bitre Ord, som siges saavel om Tonnesen som om Vælgerforeningen. Man kan vel ogsaa sige, at Vælgerforeningen paa det Tidspunkt var en Slags nordslesvigsk Parlament, — dermed være dog ikke sagt, at det havde Ret, endsige da Pligt til at blande sig i Kirkens Sager.

Skønt det er fristende at referere dette eller hint, fører det dog for vidt her paa dette Sted. Historieforskningens interesse-rede saavel som dens kaldede Tjenere skal nok vide at finde dette Afsnit om vor Hjemstavn i Lyst og Nød.

Tilbage staar saa at rette en oprigtig og ærbødig Tak til den Mand, der skænkede os saavel som Efterslægten denne Bog.

En sand Tjener, en god Søn, en dansk og erfaren Forpost, en Slesviger af Blod og Sind har øget vor Viden, beriget vort Sind og skænket os noget stort og uforklarligt.

Vi lukker Bogen og siger stiltfærdigt: Tak.

H. H e j s e l b j e r g P a u l s e n

Dr. Ernst Feddersen:

Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins.

II, 1517—1721.

(Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, I Række, Bd. 19.) Kiel 1938. 608 Sider.

Omsider er det lykkedes Verein für S.-H. Kirchengeschichte at faa udgivet Fortsættelsen af Prof. Hans v. Schuberts for-tjenstfulde Værk, som dog kun naaede op til Reformationsti-den. Provst Dr. theol. Ernst Feddersen har paataget sig at fortsætte Arbejdet op til 1721, og han var vel ogsaa den eneste nulevende, som kunde føre det videre.

Afdøde Prof. Ficker i Kiel havde planlagt en Fortsættelse med Pastor Ernst Michelsen i Klangsbøl og Provst Feddersen som Medarbejdere. Men af disse tre er nu kun Ernst Feddersen tilbage, han har saaledes maattet trække Læset helt alene. Og det er ikke blot en smuk Præstation, men Feddersen har ogsaa givet alle interesserede en Bog, som sikkert i lange Tider vil være Hovedkilden til Hertugdømmernes Kirkehistorie i det nævnte Tidsrum.

Da det maa forudsættes, at Feddersens Bog ogsaa vil interessere en Del danske Læsere, skal den ogsaa omtales for en dansk Læserkreds.

Værket fortjener nemlig at blive baade kendt og værdsat ogsaa i Danmark. Først og fremmest fordi ogsaa vore hjemlige, nordslesvigske Forhold skildres og vurderes, men ogsaa fordi Bogen er skrevet i en saa rolig og saglig Stil, og selv om den ikke just er udpræget danskvenlig, er den i hvert Fald ikke danskfjendtlig. Forfatteren har tydeligt bestræbt sig for at blive samtidig med de Personer, han fører frem for os, og at forstaa og værdsætte sin nationale Modstander. Det maa paa-skønnes.

Beskedent siger Feddersen i Indledningen: Dass ich nichts vollkommenes geleistet habe, ist mir völlig bewusst. Immerhin stelle ich, auf das fertige Buch zurückschauend, mit einer gewissen Genugtuung fest, dass es mir gegeben worden ist, eine

Periode der Kirchengeschichte, welche meistens mit einer gewissen Nichtachtung behandelt wird, nämlich das saeculum obscurum, das orthodoxe Zeitalter (1550—1700), in einer jedenfalls für unsere Landeskirche bisher nicht erreichten Fülle darzustellen und damit für das Weitere eine gute Grundlage zu schaffen.«

En Mængde nyt og kærkomment Stof er det lykkedes Forfatteren at finde frem i Arkiverne i Kiel og København, dertil kommer, at den foreliggende danske Litteratur om Emnet — næsten undskyldende sig skriver Forfatteren: »At jeg saa ofte har maattet henvise til dansk Litteratur, er ikke min Skyld, det skyldes simpelthen den Kendsgerning, at danske lærde ofte har været mere flittige til at skrive vort Lands Kirkehistorie end tysksindede Slesvigholstenere — i dette Tilfælde er udnyttet (dog cum grano salis) af en tysk Forsker. Forfatteren kan da ogsaa fremsætte en Mængde nye Synspunkter, dygtigt fremsat, solidt begrundet, vanskelige at gendrive.

Her maa f. Eks. nævnes hans Vurdering af Stephan Klotz. (p. 179 ff.) Der er jo sagt mange haarde Ord om Klotz, og det skyldes delvis, at en senere Tids Mænd har tillagt Klotz Motiver, han sikkert ikke har haft. Har Feddersen Ret, og det er man tilbøjelig til at antage, har K. været en imponerende Personlighed og ingenlunde en Fjende af det danske.

Ogsaa Omtalen af saa interessante Skikkelser som Jacob Fabricius d. æ., Paul Eggardus (Eggert) og Anna Ovena Hoyers virker inciterende, og man finder en hel Del nyt.

Til Skolevæsenets ældre Historie er der i den foreliggende Bog ydet et meget værdifuldt Bidrag, her er samlet meget Stof til Belysning af Almueskolen i 16. og 17. Aarh.

Hvad der i det hele taget gør Feddersens Arbejde saa værdifuldt, er vel ikke først og fremmest hans Skildring af de i Forvejen kendte Ting og Personligheder, selvom meget her fremtræder i nyt Lys, men maaske mere hans talløse Oplysninger om »de smaa Ting«, om Livet ude i Sognene, i de stille Landsbyer, langt borte fra de theologiske Stridigheders Skuepladser.

Særlig i Kapitlerne: Die Kirchendiener, Der Kirchendienst, Das Kirchenvolk und seine Erziehung, (390—578) finder man

dette meget kærkomne Stof, som man ofte hidtil har søgt forgæves i den trykte Litteratur. Feddersen maa have ofret megen Tid paa at finde det frem fra Arkivernes Afkroge, han har ikke forgæves boet i Nærheden af Statsarkivet. I Kapitlet Die Kirchendiener omtales f. Eks. Præster, Diakoner og Degne, deres Indkomster, Gaardbrug, Boliger, Præstevalg, Examina, Ordination osv.

De to følgende Kapitler — 140 Sider — handler om Præst og Menighed. Her faar man meget at vide om Gudstjenesten, Prædikenen, Salmesang og Salmebøger, Sproget, Messeklæder, alle Ministerialia, lige fra Daaben til Jordpaakastelsen osv. Og endelig er der en Mængde om de kirkelige og moralske Forhold i Byerne og paa Landet. Hvad man end spørger om, man faar altid meget Nyt hos Feddersen.

Dermed være ikke sagt, at alt er behandlet udtømmende, eller at Læseren altid vil være enig med Forfatteren.

Som sagt omfatter Værket hele Sønderjylland, altsaa ogsaa Nordslesvig. Men det forekommer een, unægtelig, at Nordslesvig er blevet forfordelt, skønt det kirkelige Tyngdepunkt jo saa ganske afgjort alle Dage har ligget her, — ogsaa før Brorsontiden.

Mærkeligt er det f. Eks., at P. Wandal slet ikke er nævnt i Bogen, skønt Carsten Petersen dog for 15 Aar siden har udgivet en Levnedbeskrivelse af denne betydelige Mand. Den har Forfatteren næppe kendt, og det maa beklages. Omtalen af Krigenes — i 17. Aarh. — Indvirkning paa de kirkelige Forhold er noget mager, der nævnes intet om brændte Kirker (f. Eks. Bjolderup og Ris) og de mange ødelagte Gudshuse. (Se Carsten Petersens Afh. »Haderslev Provstis Kirker« i Sønderjydske Aarbøger 1931).

Heller ikke Hertug Johann Adolfs Kirkeordning for Aabenraa Amt, 1598, omtales, skønt Prof. v. Schubert har udgivet den i Selskabets egne Aarbøger, og skønt den aldrig er udnyttet kirkehistorisk.

Da Forfatteren standser omkring ved Aar 1721, kommer han kun undtagelsesvis ind paa de senere Tidens saa omstridte nationale (og sproglige) Forhold. Dog er der Afsnittet »Die gottesdienstlichen Sprachen«, hvor der kunde gemmes Sprængstof.

eller i hvert Fald Ting, som vilde ærgre en dansk Læser. Men ogsaa her søger Forfatteren at være saa objektiv og uhildet, som det vel er en Slesvigholstener muligt.

Tilstanden i Mellemslesvig — med plattysk, senere højtysk Kirkesprog, — kalder Feddersen »ein anormales Verhältnis«. Det er jo et forsigtigt Udtryk. Men til Gengæld er Værket ogsaa fri for de gamle slesvigholstenske Traverer. Der tales om Jyder og vestjydsk Dialekt, (p. 452) naar vi Sønderjyder og vort Folkemaal omtales. Og Forfatteren betoner, at for Nordslesvig var det en Fordel, at det beholdt sit gamle Sprog i Kirke og Skole. Han nævner dog intet om, at Sprogskiftet i Syd- og Mellemslesvig befordrede aandelig Død og Materialisme. Selvfølgelig findes der i dette prekære Afsnit ogsaa Ting, som en dansk Læser ikke kan sige Ja til. Det kan vel ikke være anderledes. Den Paastand, at Angel allerede før 1721 »mere og mere blev et plattysktalende Land«, er ikke rigtig, hvis Forfatteren dermed vil mene, at et Sprogskifte var ved at fuldbyrdes i Angel. Saa sent som 1795 skriver Sognepræsten i Bøl i Sydangel: »Hele Gudstjenesten holdes i det tyske Sprog, men Folk bruger — sprechen unter sich — deres tilvante Dansk. Og den, som vil prøve paa at tale Tysk, vilde blive udlet eller kaldt stolt. Lidt efter lidt glemmes den Smule Tysk, man i nyere Tid har lært i Skolen, og det i en Grad, at jeg ikke engang kan gøre mig forstaaelig for mange, enten jeg taler Høj- eller Plattysk, saa jeg ikke kan faa de nødvendige Oplysninger til Kirkebøgerne.« (Oplysningstiden i Hertugdømmerne, Sønderj. Aarb. 1934, p. 51). At Angel — i 17. Aarh. — »mere og mere blev et plattysk talende Land« er noget Snak.

Forfatteren understreger Betydningen af, at Nordslesvig ikke blot havde Kirkesproget, men ogsaa Gudstjenesteordning, Bibel og Salmebog fælles med Kongeriget. »So sang og betete der Schleswiger im Norden dasselbe wie der Däne im Königreich. Damit hatte er grade im Tiefsten und Letzten trotz der politischen Grenze ein starkes Band, dass ihn mit dem Königreich verband«. (p. 451). Det danske Kirkesprog — siger Feddersen — hat die Bauern im dänischen Kulturkreis erhalten. Det blev af afgørende Betydning i det 19. Aarh.

Feddersen har gjort et stort Arbejde for at samle Stof til Belysning af Kirke- og Kulturhistorie i 16. og 17. Aarhundrede. Og han har skrevet dette ret ukendte Tidsrums Kirkehistorie saa godt, at ingen i Fremtiden kan eller bør gaa udenom hans Bog.

Ogsaa i det rent ydre er det en fornem Bog, udmærket illustreret, smukt trykt, og af stateligt Format.

H. Hejselbjerg Paulsen.

H. F. Petersen:

Fra sydslesvigske Præstegaarde.

Kirkeligt Samfunds Forlag, København 1938. 221 Sider.

De Stofsamlinger, hvoraf Pastor Petersens Bog i Hovedsagen er gjort, er tidligere benyttet af Arkivar Holger Hjelholt i Afhandlingen »Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850—1864)«, der skaffede sin Forfatter den filosofiske Doktorgrad.

Dermed maa jo Stoffet siges at være vel anbefalet; og efter en vellykket Aften i Selskab med den fyldige og klare Most, som Dr. Hjelholt har destilleret af Frugthøsten fra Præstegaardene i det sproglignede Omraade af Sønderjylland, kan man godt være oplagt til en Tur med Pastor Petersen. Selv om Gemmeæblerne er de samme, er Nydelsesmaaden en anden. Paa Rundturen med Pastor Petersen faar man selve Æblerne stukket ud, lige som han har valgt dem ud af Bunken; han tørrer blot Støvet af dem, og saa faar man Lov til at gnaske — ja, ovenikøbet til selv at spytte Kærnehuset ud.

Stoffet er hovedsagelig Breve fra danske Præster i Sydslesvig til Departementschef A. Regenburt.

Paa Vej til den første og nærmeste Præstegaard i Helligaandsgangen i Flensborg, hvor Pastor Graae residerer, faar Pastor Petersen Tid til i en liden Introduktion at give et Indblik i, hvorledes det kirkeligt stod til omkring og under Trearskrigen. Det ser allerede før Krigen temmelig fattigt ud, maa-ske med Undtagelse af Tønder Provsti. I Flensborgs Kirker gaar det tilbage med Kirkegang og Altergang, og ude i Provstiet staar det gennemgaaende ikke bedre til. I Gottorp Provsti har Kirkelivet efter Generalsuperintendent Callisens Beretning lidt under Præsternes tørre Prædikener og Lærernes Moraliseren. I Vesteregnet omkring Husum og Tønning ser det snarere ud til, at nogle af Præsterne har været lovlig fugtige. Maa-ske det er nogle af dem, der ved deres Eksamen paa Gottorp fik det Skudsmaal af Eksaminator, Provst Schwollmann: »Det kan ikke nægtes, at mange unge, der gaar paa Akademiet, og

de, der kaster sig over Theologien, er lige saa vanskøttede m. H. t. Sæder og Dannelse som af Naturen smaat udstyrede med Evner«.

Det er vel intet Under, at Billedet formørkes yderligere under Krigen, hvor de fleste Præster tog Parti for Slesvig-Holsteinismen og var mere optaget af Oppositionen mod den danske Regeringsmagt end af deres kirkelige Tjeneste. Det kirkelige Bo, som Departementschef Regenburg i 1850 overtog Bestyrelsen af, balancerede i aandelig Henseende — og den Balance interesserede absolut ikke Regenburg mindre end den økonomiske — i betænkelig Nærhed af Nulpunktet. Til Forsøget paa at hæve Balancen fik han og hans Medhjælpere i de sydslesvigske Præstegaarde 14 Aar og upaalidelig Støtte af Regeringen i København. De fleste af dem havde fortjent noget bedre.

Saa naaede vi Præstegaarden i Helligaandsgangen. Pastor Petersen er huskendt, saa uden at Pastor Graae har mærket noget, har vi listet os ind og kigger over Skuldrene paa ham ved Skrivepulten. Siden gaar Turen videre til Marie Kirke, hvor Pastor Wedel var Andenpræst fra 1853 til 1863 og efter eget Udsagn bestræbte sig for at gøre Sognet saa meget som muligt blandet, d. v. s. faa indført Dansk, f. Eks. i Konfirmandundervisningen, ved Siden af det Tyske; og til St. Nicolai, hvor den meget betydelige Christen Ewaldsen, tidligere i Brodersby ved Slien, var Sognepræst fra 1857.

Med kortere og længere Ophold gennemstrefjes Landet, fra Adelby og Hanved i Nord til Kosel og Slesvig i Syd, fra Gelting i Øst til Tønning i Sydvest. Vi træffer Præster, hvis Navne huskes endnu, og andre, som her drages ud af Forglemmelsen.

Her skal nævnes Provst Aleth Hansen, først i Husby (hvor han — Side 132 — fejlagtig kaldes Pastor Siemonsens Forgænger i Steden for hans Efterfølger), fra 1859 i Grumtoft. Han var Regenburgs Skolekammerat og Ven, hvad der giver hans Breve en særlig intim Karakter.

Vi træffer Høyer Møller (»En gammel Feltpræst«) i Slesvig (med Anneks i Eckernførde), i 1862 afløst af Rasmus Prip, og H. F. Feilberg i Valsbøl og Store Vi. Af megen Interesse er Brevene fra Hagerup, der var Præst i Store og Lille Solt; han døde i 1863 og ligger begravet paa Store Solt Kirkegaard. Han var en

habil Sprogmand, og hans Iagttagelser af den sproglige Udvikling i de angelske Sogne fra 1851 til, 1863 er nok værd at kende.

Tønningpræsten P. W. Christensen, som er født paa Christianshavn og grundtvigsk paavirket, er ogsaa en Skikkelse, der ikke bør glemmes. Han hævder sig smukt som »tysk Hovedpræst og dansk Garnisonspræst« i Ejderbyen. Mindre heldig er Præsten i Kosel paa Svansø, der søger Forordningen mod de gudelige Forsamlinger anvendt for at hindre Afholdelse af frie Gudstjenester paa Slottet Louisenlund.

Slutningskapitlet med Smaatræk fra Tiden mellem Krigene falder lidt udenfor Rammen. Billederne er gode, men nogle af dem ligger lidt ved Siden af Teksten.

I Forordet bebudes der et følgende Bind med Prøver af Høsten fra nordslesvigske Præstegaarde. Det er der Grund til at glæde sig til.

C. W. N o a c k.

Karl Nielsen Bock :

Niederdeutsch auf dänischem Substrat.

Studien zur Dialektgeographie Südostschleswigs. Kbh. (og Marburg) 1933. 351 S. med 51 mindre og et større Kort.

Allerede det, at Bocks doktorafhandling er kommen både i en dansk og en tysk skriftrække,*) viser dens dobbelte ansigt. Den er i første række et betydningsfuldt bidrag til tysk stedmålsgeografi, men tillige i anden række et næsten lige så vægtigt bidrag til dansk sproghistorie.

At der er et betydningsfuldt skel mellem det tyske talesprog i Angel og Midtslesvig på den ene side og i Svansø, Dänischwold og det egentlige Sydslesvig på den anden, var ikke ukendt. Hermann Møller har 1920 i en anmeldelse (Nord. tidsskr. for filologi, 4. række VIII s. 57 flg.) fremdraget et par af de vigtigste forskelle og givet en forklaring af den ene af disse, som stemmer med Bocks, men det er Bocks fortjeneste at have påvist det nøjagtige skel ved at gå fra sogn til sogn, foruden at hans stof er langt fyldigere i enkelthederne.

Skellet mellem Angel og Midtslesvig (nord) på den ene side og den sydlige del på den anden side dannes især af følgende afvigelser:

A. m. hensyn t. lydlæren: 1. Nord har ustemt (dansk) *s* både i forlyd foran selvlyd og i indlyd; medens syd har vaklen i forlyd og stemt *z* (tysk *s*) i indlyd (ligesom i holstensk).

2. Nord har i mange tilfælde bevaret *r* efter medlyd, hvor det er tabt i syd (ligesom i holstensk).

B. m. hensyn t. bøjning: 3. Nord har i nutid flertal af verberne endelsen *-en* eller noget deraf udviklet, men syd har *-t*. (ofte tabt, se 2!), ligesom holstensk.

4. Nord har mistet den grammatiske forskel mellem hankøn og hunkøn (ligesom øst- og sønderjysk), og bruger kun *h e* og *s e* om mennesker og nogle dyr, medens syd i det hele har bevaret de grammatiske køn.

*) Universitets-Jubilæets danske Samfund, Nr. 299, & Deutsche Dialektgeographie, Nr. 34.

5. Nord har ofte en flertalsendelse på — *er* (*blærrer* — *blæde*), medens syd mangler denne endelse (*blæ*, *blö*).

C. 6. Nord har, ligesom dansk, sammenblandet *o* og *a* *t* (eller bruger *u* *n* i *stf. to*) og har i sammenhæng hermed ofte en danskagtig ordstilling, medens syd er rent tysk i begge henseender.

D. 7. I nord findes en stor del danske ord og talemåder, som kun i ringe omfang genfindes i syd.

8. Også af højtyske låneord findes flere mod nord.

Skellet falder ikke blot for 6 og 7, som man sikkert kan tilskrive indflydelse fra det tidligere danske sprog, men også for 1, 4 og 5, hvor en sådan indflydelse er sandsynlig, næsten på samme sted, en linie gennem Slien, lidt nord eller syd for Danevirke og så i retning mod Husum. Afvigelserne er få og ubetydelige. Derimod bøjer grænsen for 3 i vest sydpå (mod Svavsted), og den for 2 tværtimod mod nord (til N. Haksted). Grænsen for 8 er mindre skarp, men følger snarest 2. Medens de fem første næsten helt følger Claus Eskildsens folkegrænse, er de andre altså noget afvigende.

Dette hænger sammen med, at disse grænser intet har med dansk at gøre. De beror på, hvor det tyske er kommet fra. Hvor indflydelsen sydfra, direkte eller ad omveje, har gjort sig stærkest gældende, finder vi de vest-nedertyske former på oprindelig —*e*. Formerne på —*en* hører egentlig hjemme i de østlige egne (det meste af Mecklenburg, Pommern og Brandenburg), men, som Højberg Christensen har påvist, trængte de i løbet af det 15.—16. årh. igennem også i de vestligere hansestæders, og da særlig i Lybæks, kansellisprog, og derfra gik de ind i det offentlige sprog i Slesvig og Flensborg. Den betydeligste offentlige skriver i Flensborg, Blasius Ekenberg, som virkede fra 1547 til efter 1600, og hvis oversættelse af Jyske Lov (trykt 1593) fik offentlig godkendelse, er fra Lybæk og bruger disse former, og de bruges naturligvis også i pommeraneren Bugenhagens plattyske bibeloversættelse. Hvad 2, bevarelsen af *t* efter medlyd, angår, skyldes den skriftsprogets konservatisme, og det er kun naturligt, at tabet af *t* har bredt sig videre, da det giver en lettere udtale.

Disse forhold viser, at nedertysk i det stærkt dansk-påvirkede område ikke har bredt sig sydfra, men stammer fra købstædernes overklasse, hvis (fornemmere) sprog har kunnet gøre sig gældende, uagtet sikkert godsejerne og en del af deres funktionærer er kommen sydfra, så det tyske sprog, de mere fremtrædende bønder i Angel og Midtslesvig lagde sig efter, blev enslags nedertysk rigssprog og ikke holstensk plattysk. Men vi kan ikke yente, at disse rent tyske skel helt skal følge samme linie som dem, der skyldes dansk. Forskellen mellem nord og syd skyldes da dels, at befolkningens oprindelige danske mål har sat sine spor i det tyske sprog, dels at dette ikke er et indvandret bondemål, men et tillært købstadsprog.

Det er nødvendigt også at påpege, at skellet ikke er den gamle sydgrænse for dansk sprog. Svansø var, hvad historiens og stednavnenes vidnesbyrd godtgør, gammelt nordisk land, men det ligger nu syd for de nævnte skel med kun få danske låneord. Det samme gælder i det mindste delvis de vestligere egne lige syd for skellet. Men i Svansø er den danske befolkning næsten helt fortrængt af indflyttere, og langs med sydgrænsen er dels det samme for en stor del sket, dels har her indflydelsen sydfra været langt stærkere end fra købstæderne, særlig har mod vest påvirkningen fra Ditmarsken gjort sig stærkt gældende, endda temmelig langt nordpå.

Vi har udvalgt nogle enkelte, særlig fremtrædende, træk af Bocks rige stof for at vise dette. Men der findes meget andet i hans bog. Der er punkter, hvor vi vist kan mærke ikke blot dansk, men forskellige danske mål, igennem den nedertyske sprogform. Vi ved, at det gamle nordiske *vorde* endnu ikke var fortrængt af det opr. tyske *blive* i en stor del af området. Når nu plattysk kun omkring Flensborg og vestpå fra dansk har fået blee f for det ægte tyske wur, har det danske mål vist bidraget hertil. I Midtslesvig har vi mod øst burren, me nod vest purren (burrer); det er vist en dansk målfor-skel, som også kendes nord for grænsen, der her skinner igennem. Og der kunde vist findes mere, som viser, at Bocks undersøgelse også direkte har bud til danske dialektologer.

Noget andet, som også har dansk interesse, er det, at nogle af de danske ord, som når længst mod syd, ser ud til at være

gået over i tysk før o. 1300. Vi har således *t* for *d* i *ma d p o s e*, *k* for *g* i *s a v n e*, *dd* bevaret i *bro d(-e s e l 5: pindsvin)*. Enkelte gamle tyske låneord i de sydligste danske mål, *trossel* og *treje*, som vi i rigssproget har i den senere tyske form *drossel* og *dreje*, vidner også om en sådan gammel berøring mellem sprogene.

Et vanskeligt punkt i sådanne undersøgelser er de forandringer, som ikke får udtryk i skriftbilledet; så snart det mundtlige minde er glemt, ved man ikke noget om forandringen. Vi har berettet fra Angel, at de gamle på højtysk sagde *v ö n s k e n* for *w ü n s c h e n*; nu er *sch*-lyden så gennemført i angel-tysk, at ikke blot den slags dansk udtale ikke kan forekomme, men at endogså det plattyske *s* foran *l*, *m* og *n* er ved at blive fortrængt af det højtyske *sch*. Det må være en ganske ung udvikling, skønt den synes at være udbredt både i nord og syd (udtrykket i § 392,3 er ikke helt klart). Herhen hører også den i næsten hele Sydslesvig udbredte udtale af *g* som *ch* forrest i ordet; den er mærkelig, fordi Sydslesvig på alle sider (holstensk, frisisk, dansk) er omgivet af mål, som har udtalen *g*. Hvor længe holstensk, ligesom de andre østelbiske dialektter, har haft denne udtale, kan på grund af skriftbilledets uforanderlighed ikke afgøres, men helt ny er den ikke. Det at udtalen som *ch* er så udbredt i Slesvig, vidner om gammel og stærk indflydelse fra en ikke-holstensk taleform, og denne kan kun have været byernes »dannede« plattysk (Bock kalder det, ikke helt rammende, skriftsprog et), som enten har rod i vestelbiske egne eller har fået sin faste form på et tidspunkt, da *ch*-lyden også brugtes øst for Elben. Hele dette spørgsmål er endnu ikke opklaret, men man kan jo heller ikke vente, at selv en så stor bog som dr. Bocks skal kunne rumme alting.

Blot endnu én bemærkning. Bocks bog viser, ligesom tidligere undersøgelser, at der ikke findes noget dansk-tysk blandingsprog. Overalt taler man enten tysk eller dansk og er aldrig i tvivl om, hvilket sprog man taler.

Marius Kristensen.

Jens Holdt:

Niels Johannes Holm 1778-1845.

Et Blad af Brødremenighedens Historie

1937 — 390 S.

Den Doktordisputats, som Sognepræst J e n s H o l d t i Brede forsvarede ved det teologiske Fakultet 21. Oktober 1937, er i flere Henseender en enestaaende Foreteelse. Dens Emne er ikke en lærd Teolog eller en berømt Kirkefader, men — for at bruge Forfatterens egne Ord: »et Menneske uden Navn og Berømmelse, at se til et lille, overset, nærmest mislykket Menneskeliv, der til Gengæld udmærkede sig ved, at det regnede med Guds Magt og Kærlighed«. Bogen er ejendommelig ved sin Udgivelsesmaade. Paa Bindet staar Bibliotheca Norvegiæ Sacræ XIV., d. v. s., at den er udgivet af Prof. Oluf Kolsrud i en Række Skrifter til Kundskab om den norske Kirke. Endelig er den i sit Anlæg vidt forskellig fra lærde Afhandlinger, det er en opbyggelig Bog, der er skrevet, saa jævne Mennesker kan læse den med rigt Udbytte. Den vil hævde sig en smuk Plads blandt de ret talrige Arbejder fra de senere Aar, der belyser Aandslivet i vort Grønland, og den er et Minde om en Periode, da Brødremenigheden i Christiansfeld ikke alene var Staden paa Bjerget for de stille i Landet i Nordslesvig, men øvede befrugtende Indflydelse i Nordens andre Lande, samtidig med at denne Menighedsby stod i livlig Forbindelse med Søsterhyer i Tyskland og England.

Af Nutiden er N. J. Holm vel kun kendt som Udgiver af »Harpen« (1829), der godt kunde kaldes Brødremenighedens danske Salmebog (den bruges i sit 6. Oplag (1914) med et Tillæg endnu i Christiansfeld) og som Salmesanger. Der vil i sønderjydske Salmebog kunne findes adskillige Salmer, der stammer fra N. J. Holm, selv om der i Forfatterregistret er sat ? ved nogle af dem. Det gælder den festlige Adventssalme »Gør Døren høj, gør Porten vid«, de gudelige Forsamlingers Salme: »Hvor salig er den lille Flok«, »Hør, min Sjæl, den gode Hyrdes Stemme«, der formodentlig har et engelsk Forbillede, og »Slip

os arme ej«, der er bearbejdet efter Zinzendorf. En Salme som »Min Jesus lad mit Hjerte faa« er trykt i Holms Fødselsaar, men vist først bleven indsunget gennem »Harpen«. At hans Gerning ikke er glemt i Nordens Kirker, fik man et kønt Vidnesbyrd om, da Nordens Biskopper i 1936 standsede ved denne jævne Mands enkle Grav paa Gudsageren i Christiansfeld. Holms Liv og Gerning er nemlig knyttet til de tre nordiske Lande. Den danske Nordslesviger fik sin egentlige Manddomsgerning i Oslo (Halvdelen af Holdts Bog handler om hans Virke som Brødreagent i Norge 1829—34), hans Hustru Maria Augusta Giærling var svenskfødt. — Det er et mærkeligt kroget Levnedsløb. Man skulde have ventet, at N. J. Holm med de Forudsætninger, han havde i sit Barndomshjem, hurtigt vilde være fundet ind i Brødremenighedens sikre Havn. Vi ser ham i Stedet krydse uroligt paa Verdens oprørte Hav, skønt Brødrebøyer og Præstebroders Hjem stadig sender lyse Straalebundter som Fyrssignaler ud til ham. Han blev født som Nr. 4 af 8 Børn en tidlig Foraarsdag 1778 i V. Vedsted Sogn, der da hørte til Tørninglen. Landsbyen Sdr. Farup var hans Faders Hjemby, Moderen var fra Højer, derfor ser vi den fattige Skræder et Par Aar forsøge Lykken paa Sild. Niels er Barn af de store Vidders Land, hvor Himlen hvælver sig højt over den lave Jord, og det urolige Vesterhav er en storslaaet, men farlig Nabo. »Den hellige Skræder« har tidligt taget Børnene med til opbyggelige Forsamlinger hos Præstebroderen Joachim Ewald i Nabosognet Hvidding (jfr. her I. Halvbind S. 98f og 118f). N. J. Holm fortæller: »Jeg er selv opvokset i den danske Diaspora, og hvilken Himmel paa Jorden Menigheden (i Christiansfeld) var for denne, derom har jeg som Barn faaet stærke Indtryk. Kom nogen hjem fra et Besøg i Christiansfeld, saa samledes man omkring ham, og han delte ud af den Skat, han havde faaet med hjem derfra.« Ogsaa fra Sild kunde Skræder Holm med sine Sønner drage til Sommerfest i Christiansfeld.

Tidligt maatte Niels i Arbejdsselen for at hjælpe til med at skaffe det daglige Brød. Derved blev han spændt saa haardt for, at han fik en Forvoksning i Ryggen. Men Syarbejdets stille Timer udnyttede den videbegærlige Dreng med det gode Nemme til at lære tyske Bibelsprog, og det fortrød han ikke:

»Lær Bibelen udenad i din Ungdom, du vil siden faa Brug for det i søvnløse Nætter«.

Først i 90'erne flyttede Skræder Holm til Tyrstrup Kirkeby. Her gjorde Efterretningen om Udsendelsen af tre Brødre til Hottentotterne et stærkt Indtryk paa den store Dreng, der i 1792 kom i Handskemagerlære i Christiansfeld. Flere Gange gør han Forsøg paa at blive optaget i Brødremenigheden, men Loddet gaar ham imod. Saa maa han paa Vandring til tyske Menighedsbyer, opnaar Optagelse i Gnadau 1796, men bliver udstødt igen 1801 i Neuwied, fordi han sammen med nogle Kammerater har spillet i et Ballokale. Han har 11 tabte Ungdomsaar bag sig, da han 1805 kommer tilbage til Christiansfeld, hvor han forgæves søger Genoptagelse. I Aarenes Løb har han imidlertid samlet sig en Skat af Sprogkundskaber og ikke ringe historisk og matematisk Viden. 30 Aar gammel lykkes det ham ved Pastor Treschows Anbefaling at blive Huslærer i Vigerslev paa Fyn hos Provst J. F. Boesen, der sammen med sin Nabo R. Balslev gennem »Dansk Selskab til Fremme af evangelisk Erkiendelse« virkede for Udbredelse af herrnhutisk præget Fromhed midt i Rationalismens Tid. Han var en dygtig Lærer, der med sin klare og fattelige Fremstilling vandt Børnenes Opmærksomhed og Hengivenhed. »Naar jeg behandlede Bibelhistorien med de smaa, var Frelseren nær. Men udenfor disse Timer kunde jeg . . . ikke faa Foretræde hos ham og maatte hele Tiden stirre paa de Dumheder, af hvilke mit Liv var sammensat . . . Min Nød var stor. Jeg troede mig forkastet og kunde sjældent bede«. — Fra Vigerslev kom Holm til Seest, hvor han bl. a. blev Lærer for den senere Biskop over Slesvig Ulrik S. Boesen, hvis herrnhutisk farvede Retroenhed er i Slægt med Lærerens. Fra Seest vandrede han 26. Juli 1812 til Søndagstjeneste i Christiansfeld og fik Forsikring om Menighedens Fred, at det gamle skulde være glemt. Han følte det som den største Lykkedag og drog sin Vej med ubeskrivelig Glæde. Dog vilde man ikke optage ham i Menigheden, men han blev i 1813 Lærer ved det Privatseminarium, som Pastor A. Matthiesen i Løjt havde oprettet. Denne Præst var Bondesøn fra Skovlund i Mellemslesvig og stod i hele sin 40-aarige Præstegering i Løjt i nær Forbindelse med Brødremenighe-

den, ja var vel Førstemanden blandt den Kreds af slesvigske Præster, der arbejdede for levende praktisk Kristendom i Tilslutning til Boesens og Balslevs Danske Selskab. De fire Aar, Holm var Seminarielærer, er nogle af de lifligste i hans Liv. Dette skyldes fornemlig »den fortrolige Omgang med den kære Broder Matthiesen, vore dejlige fælles Bibellæsninger, Lejligheden til at lære at læse og forstaa det nye Testamente i Grundsproget, den Omstændighed, at vor hjertelige Kærlighed til den hellige Skrift ogsaa forplantede sig til nogle af vore Elever.« Holdt fortæller desværre ikke nærmere om Holms Arbejde i denne herrnhutiske Planteskole. Derimod paaviser han, at ligesom Holm fik sit Forkynderforbillede i Pastor Matthiesen, fandt han i disse Aar sit litterære Forbillede i Wandsbecker-Budstikken *Mathias Claudius*. Under Mærket »Der Freund des Wandsbecker Bothen« skriver han om Tidens Spørgsmaal i Haderslev-Ugebladet *Lyna* og offentliggør her et Par Lejlighedsdigte. Ved Bladets Hjælp bringer han Evangeliet i en personlig, letlæselig og vækkende Form ind i Hjemmene.

I Nov. 1815 lod Holm sig eksaminere af Generalsuperintendent Adler, hvorefter han var berettiget til at søge Lærerembede i Hertugdømmerne. En Tid nærrede han Haab om at blive Seminarielærer i Tønder, men det brast. Hans Hu staar til Brødremenigheden: »Min grænseløse Fordærvelse gør mig den Sjælepleje til en Nødvendighed, som kan faas i Christiansfeld«. Matthiesen taler hans Sag. Kan han ikke bruges som Lærer, vil Holm være glad ved atter at faa Plads paa Lakererværkstedet. Ældsteraadet vil ikke have ham tilbage, men i April 1816 faar Holm Meddelelse om, at han atter er optaget i Brødremenigheden og skal forrette Tjeneste ved en engelsk Kostskole. (Fulneck).

I denne Anmeldelse er der ikke Grund til at gaa udførligt ind paa Holms Gerning som Kostskolelærer i England (1816—20) — efter Opponenternes Mening Bogens svageste Kapitel — og det Hovedafsnit af Bogen, der har bevæget det norske kirkehistoriske Selskab til at udgive denne danske Disputats, løber vi ogsaa hurtigt hen over. Det er i Norge, Holm paa alle Omraader: som Forkynder, Børneven, Salmedigter,

religiøs Skribent, for Alvor udfolder sine Evner. Han gaar paa med Arbejdsmod og lyse Forventninger og bringer en frisk Strøm ind i de norske Fjorde. Han slaar Dørene til Brødresalen op, thi han vil ikke hverve for Brødre-Societetet, men for Kristi Rige i det norske Folk. En Tid staar han i frugtbart Samarbejde med Præsten Wilh. A. Wexels — Lammets teologer — og med Biskop Bugge i Trondhjem. Han bliver den, der efter H. N. Hauges Død gennem »Norsk Missionsblad« føder den vakte Del af det norske Lægfolk med kristelig Læsning. De 14 Aar i Norge er rige paa frugtbare Tilskyndelser. Herunder falder jo ogsaa hans Salmebogsarbejde, et Kapitel, der har direkte Betydning for Holms Indflydelse i hans Hjemstavn. Alligevel ender det hele tragisk med, at han støder Folk fra sig. Holm har ingen Forstaaelse for den folkelig-politiske Rejsning i Norge (Henrik Wergeland) saa lidt som siden i Nordslesvig. Han skriver hjerteligt om Daabens Betydning (S. 259f, jfr. 107) og Moderskolen, udsendte »Bibelske Træsnit« (1822) og »Jerusalems Krønike i Riim for Børn til Hjælp i den bibelske Historie« (1827), saa der var mange Berøringspunkter mellem ham og Grundtvig, ja, han tilegnede endog hin lille Bibelkrønike til Grundtvig: »Skulde du, lille Bog, komme til Kjøbenhavn, saa hils Forfatteren af den yndige Barnesang om hiin gamle Stjernemand, som med sin Konge og sin Søn rejste til Bethlehem for at tilbede den Konge, som dér var fød. Siig ham endelig, at mangfoldige Børn ret meget vilde takke ham, hvis han vilde foresjunge dem i Barnevers hele den bethlehemitiske Konges Historie« — et Ønske, Grundtvig siden opfyldte med sit »Sangværk til den danske Kirkeskole«. Men Holm forstod ikke den kirkelige Anskuelse, som han bedømte som engelsk Ritualisme, og det kom til et Brud mellem ham og Grundtvigs norske Venner. Svigtende Helbred, Misbrug af betroede Midler til Brødremissionen, bevirker, at Holm halvvejs maa flygte fra Norge.

Som træt og syg Pensionist vendte Holm 1834 tilbage til Christiansfeld, hvor han kom til at afslutte sin Gerning som dansk Aftensangspræst. Hans Prædikener fandt efterhaanden god Tilslutning ogsaa langvejsfra. Om Sommeren drog han paa Rejse vesterpaa og gæstede saaledes Johs. Klop-

penborgs Hjem i Harreby. Her mindes Datteren ham som en ældre, mager, noget skrutrygget Mand med et Par kloge, kærlige Øjne, han tog Børnene op paa sine Knæ og læste for dem af sine Barnesange, saa de aldrig siden glemte det. I 1842 udsendte han en Oversættelse af en tysk Missionsbog, den vakte Røre og fremkaldte Dannelsen af »Nordslesvigsk Missionsforening« (1843), ved det stiftende Møde var det Holm, der forelagde Sagen. I 1844 begyndte den uegennyttige Mand Udsendelsen af »Evangelisk Missions-Tidende«, der i den politisk bevægede Tid omhyggeligt gik udenom det dansk-tyske Mellemværende, men vandt sig ved sin jævne, troværdige Skrivemaade mange Venner.

I Maj 1845 fejrede han sit Sølvbryllup ved Herrens Bord, men tre Uger senere maatte han, der elskede Livet og betragtede Døden som en stor Gru, berede sig til Døden. Han blev 67 Aar, faldt midt i sin Gerning, ja i en grødefuld Vaar for den Mission, han havde saa kær. — Bogen slutter med den smukke Minderune, som Redaktør P. Chr. Koch skrev 1853 om Holm, hvis »Skrivter er trængte meget dybt ind i Folkets christelige Hjerter, navnlig i Slesvig, Jylland og vel ogsaa noget i Fyen«, men som synes aldeles ukendt for den lærde Verden i København.

Holdt skal have Tak, at han nu med stor Flid, hvorom 35 S. tætttrykte Noter vidner, har bødet paa denne Mangel og rejst denne folkelige Forkynder af Kristi Evangelium et Æresminde i sin store Bog. Her er ikke lagt noget Dække over Holms Fejl og Fald, men netop derved bliver denne Levnedstegning et gripende Vidnesbyrd om den Guds Kraft, der kan fuldbyrdes i et Menneskes Skrøbelighed.

Fr. Schrøder.

N. H. Jacobsen:

Skibsfarten i det danske Vadehav.

I Kommission hos H. Hagerups Boghandel, København 1937.

Da jeg i 1923 fik den Opgave at give en Skildring af den danske Del af Vadehavet til Trap: De sønderjydske Landsdele, (for Resten ogsaa offentliggjort i betydeligt udvidet Skikkelse i Geografisk Tidsskrift 1926) viste det sig, at der bortset fra nogle mere eller mindre lyriske Skildringer kun fandtes yderst lidt til Oplysning om dette underlige Halvhav. De senere Aar har i høj Grad bødet paa dette Savn. Baade fra dansk og tysk Side har man, til Dels i Forbindelse med Landvindings- og Dæmningbygningsarbejder, søgt at kaste Lys over forskellige Dele af Vadehavet eller over dets Natur. Paa dansk Side er det grundigste Arbejde i Retning af Vaddeundersøgelser ubetinget det, der udføres af Skallinglaboratoriet, som ogsaa har udstrakt sig til Vadderne.

Vadderne er imidlertid ikke bare lavvandede Havstrækninger, der tildels efterhaanden forvandles til Land. De gennemskæres baade paa langs og paa tværs af Render og Dyb, der har gjort, at de til Tider er bleven ligesaa livligt befærdet som de sandede Veje gennem det jyske Indlands store Hedesletter.

Den Side af Vadehavets Natur har Adjunkt Jacobsen paataget sig at undersøge i en Doktordisputats om »Skibsfarten i det danske Vadehav«. At han et Par Aar var medvirkende i Skallinglaboratoriet, har maaske været med til at samle hans Interesse om Vadehavet eller rettere sagt om en Gren af, hvad der kan siges om dette. Det er jo ikke Vadehavets vidtforgrænnede Natur, han har kastet sig over, men den Brug, Mennesker har gjort af det som Færdselsvej.

Denne Brug af Vadehavet kan følges tilbage til Stenalderen. Især findes der rige Spor af den i Broncealderen, men selvfølgelig bliver Billedet rigere paa tydelige Træk, jo nærmere vi kommer op imod vor Tid.

Vadehavets Historie kan naturligvis ikke skrives uden tillige at blive noget af det Lands Historie, der beskylles af dets

Bølger, hver Gang Tidevandet fylder dets Render og dækker dets mange og store Banker.

De Punkter af Landet, der mest fik Betydning for Færdslen i Vaddehavet, var de, der laa i Læ for Bølgeskvulpet under Højvande, men alligevel laa umiddelbart ved saa dybt Farvand, at sødygtige Skibe kunde naa ind til dem. Det gjaldt især dem, der laa ved en Aa, helst et godt Stykke inden for dens Munding. Saadanne Byer var Varde, Ribe, Brøns og Tønder. Havne, der ikke laa ved nogen Aa, var Rømø, Nordby og Sønderho. De laa imidlertid godt i Læ for alle vestlige Vinde og søgtes navnlig af de større Skibe, hvis Ladninger saa blev ladet om i mindre Skibe og Pramme for i dem at føres til de vanskeligere tilgængelige Havne ved Fastlandsbyerne. Store Skibe med Ladning til Ribe lagde saaledes til ved Rømø eller i tidligere Tider ved Hvidding Nakke.

Hvilken Betydning, Sejladserne paa Vaddehavet har haft for Sønderjyllands Vestkyst, fremgaar af, at der kan regnes med følgende Antal Skibe, der 1642—43 hørte hjemme der:

Rømø	21	Skibe	paa	ialt	478	Læster
Tønder	14	»	»	»	356	»
Højer	7	»	»	»	252	»
Rudbøl	2	»	»	»	50	»
Møgeltønder	7	»	»	»	374	»
Sejerslev	5	»	»	»	137	»
Emmerlev	15	»	»	»	176	»
Hjerpsted	3	»	»	»	61	»
Ballum	7	»	»	»	155	»

De største af disse Skibe var »St. Anna« af Højer, der var paa 116 Læster, og »Den hvide Due« af Møgeltønder. Kysten fra Ribe til Rudbøl ejede ved den Tid i det hele 95 Skibe paa ialt 2117 Læster eller 4234 Registertons.

Man vil deraf se, at Bogen giver et betydningsfuldt Bidrag ogsaa til en Række nordslesvigske Kystbyers Historie. Den giver ny og god Oplysning om Sejladserne i Vaddehavet fra de tidligste Tider, der vides noget om, og til op mod vor Tid.

Selv en Doktordisputats slipper imidlertid ikke for Fejltagelser, som det for en Anmelder kan blive en Lækkerbidsken at opdage. En saadan findes ved Omtalen af Hvidding Nakke.

Sundbo har i »Fra Ribe Amt« 1917 S. 526 skrevet, at den Hjelpehær paa 7000 Mand, der 1689 blev sendt til Skotland, blev udskibet fra Hvidding Nakke. Hvorledes han har kunnet læse det ud af Nyt historisk Tidsskrift I S. 504, forstaar jeg ikke. Jacobsen har imidlertid stolet paa, at det var rigtigt. Det er det dog ikke. De blev, som jeg skrev i Sønderjydske Aarbøger 1936 S. 262, udskibet fra Jerpsted eller maaske nøjagtigere fra Koldby i Hjerpsted Sogn over Jordsand til Skibe, der laa for Anker i List Leje. At Kongen 6. Nov. fik Brev om det fra Ballum*) tyder jo ikke paa Hvidding. At han den 9. Oktober havde noteret, at der »var ei bedre sted att finde der omtrent, en der wed Jersted og saa offuer til Jordsand til Dybet i Lister«, viser, at Jerpsted virkelig er bleven valgt som Udskibningssted, og naar saa Jens Sørensen 6 Aar senere i Dagbogen over sin berømte Milevognsrejse langs Kysten fra Skagen til Altona ved Ankomsten til Jerpsted kan notere, aabenbart som en Oplysning, han har faaet paa Stedet: »Her vet Jeropsted var det, at de 8000 Mand blev udskibet«, saa er det vel uimodsigeligt, at den lagte Plan ogsaa er bleven gennemført, og at Jerpsted Sogn saaledes trods sin afsides Beliggenhed en Gang har været Genstand for en stor Begivenhed, der vilde fylde godt i en eventuel Sognehistorie.

Blandt de mange interessante Oplysninger, Bogen giver fra Vestkysten, er ogsaa dens Forhold til Østersøen. Det er ikke mange af Vaddehavets talrige Skibe, der er gaaet igennem Øresund i den Tid, da der førtes Kontrol med dem fra Kronborg. I Nina Bangs Lister har Jacobsen kun fundet faa fra Ribe i Tiden 1536—95. Kun et enkelt Aar var der 7. 1595 steg deres Antal derimod til 13 og holdt sig en Række Aar omkring dette Tal eller endnu flere.

Fra Rømø kom det første Skib 1593. Deres Antal stiger til 23 i 1608, men efter 1610 kom der sjældent noget.

Ogsaa fra andre Vaddehavshavne møder der Skibe i Øresund, men kun sjældent. De har nok anset Vesterhavet for mere kendt Farvand.

*) Joh. Knudsen: Søkortdirektør Jens Sørensen S. 147.

Jacobsens Bog viser os det danske Vadehav som livligt befærdet. For Tiden er det kun en meget lille Del af det, nemlig Indsejlingen til Esbjerg, det kan siges om. Naar Rømødæmningen bliver færdig, kan det maaske ogsaa komme til at gælde Indsejlingen til Rømø Havn.

Th a d e P e t e r s e n .

Beretning og Regnskab.

Beretning.

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt i Aar sit Aarsmøde sammen med Dansk historisk Fællesforening i Aabenraa i Dagene fra den 19. til den 21. Maj.

Den fælles Møderække indledtes — ifølge Hejmdal af 20. Maj — Fredag Aften den 19. Maj i Salen paa Raadhuset. Her bød Borgmester Holger F i n k velkommen til de ca. 50 Repræsentanter, idet han udtrykte sin Glæde over, at Historikerne vilde holde Aarsmøde i Aabenraa. Her i Byen, sagde Borgmesteren, har Interessen for Historien altid været stor, og det er med Stolthed, vi nævner Navne som Frederik Fischer, J. P. Junggreen og H. P. Hanssen. Vi glæder os over vort smukke nye Landsarkiv og det nye Museum, vi har bygget for at skabe en værdig Ramme om Byens Fortidsminder. Til Slut bød Borgmesteren endnu en Gang Forsamlingen hjertelig velkommen og udtalte Haabet om, at Gæsterne maatte tilbringe et Par gode og righoldige Dage i Aabenraa.

Derefter tog Professor Dr. phil. Knud F a b r i c i u s Ordet. Han takkede Borgmesteren og omtalte indledende to Jubilæer — Sønderjydske Aarbøger fylder 50 og Fællesforeningen 30 Aar. I disse 30 Aar har vi gæstet mange Steder i vort Land. Det er nu tredie Gang, at vi kommer til Sønderjylland, hvilket maa siges at være et meget betydeligt Antal Gange, naar man tager Hensyn til Befolkningsantal og Udstrækning. Det hænger sammen med, at der er en stærk Dragning i os Historikere imod denne Landsdel. Vi er meget taknemlige for Indbydelsen, og vi glæder os til at se os om hernede i denne lille maleriske By, der dog har spillet saa stor en Rolle i Udviklingen, og som har fostret nogle af de største Navne, og Taleren nævnte — foruden dem Borgmesteren har omtalt — Jacob Michelsen i Kolstrup. Tak for Indbydelsen.

I Byraadssalen holdtes endvidere et Foredrag af Arkivar Dr. Holger Hjelholt, der livfuldt og med Lune fortalte om de store Landboreformer i Sønderjylland.*)

Man forlagde derefter Residensen til Grand Hotel, hvor der Kl. 21 var fælles Kaffebord. Efter at Forsamlingen var budt velkommen, holdt Amtslæge Dr. Michelsen Foredrag om Aabenraas Skibsfart.

Taleren indledte sit interessante Foredrag med at anføre et Par Ordsprog. I det ene »Det er nødvendigt at fare til Søs, men det er ikke nødvendigt at bevare Livet«, finder man Udtryk for Betingelserne for Udøvelse af Sømandshvervet nemlig Adgang til Vandet og Viljen til at fare til Søs. Den første kan være skiftende, men for Aabenraas Vedkommende har den altid været, og vil den fremdeles formodentlig og forhaabentlig ogsaa altid være til Stede i nogenlunde uforandret Skikkelse. Den brede Fjord har med Søfartøjernes stedse tiltagende Størrelse betydet en stedlig Fordel for Byens Søfart. Den anden Betingelse kan ligeledes være skiftende. Dels er den afhængig af, om der paa Stedet findes Forudsætninger for Udøvelse af andre Erhverv af mere stabil og mindre besværlig og farefuld Art end Søfarten og dels om der findes Folk, der tør og vil sætte Kapital, Kræfter og Livet ind for Sandheden af det anførte Ordsprog. Ogsaa dette maa vi sige, har været Tilfældet her i Byen, og dermed var den eneste Forudsætning skabt, for at Aabenraa har kunnet naa frem til den smukke Stilling, den navnlig gennem de sidste to Aarhundreder paa Søfartens Omraade har arbejdet sig frem til, og som den endnu den Dag i Dag forsøger at hævde.

Amtslægen gik derefter over til en historisk Redegørelse for Søfartens Udvikling frem gennem Tiderne, der, sagde han til Slut, viser, at det er lykkedes for Byen, omend i stærkt formindsket Omfang, at opretholde Søfarten ude i det Fjerne, og at der ogsaa fra anden Side er gjort en Indsats for at bevare et Marked i de mere nærliggende Havne, hovedsagelig i de

*) jfr. første Artikel i næværende Hefte.

europæiske Farvande og de sønderjydske Landsdele. Aabenraa har med sine fem Skibe paa ialt 8551 Bruttotons endnu kunnet bevare sin førende Stilling.

Foredraget, der ledsagedes af Lysbilleder, modtoges med Bifald.

Lørdag Formiddag afholdtes første Del af Repræsentantmødet i Museets Malerisal.

Formanden, Professor Dr. phil. Knud Fabricius, bød velkommen og aflagde Beretningen, hvoraf det fremgik, at Fællesforeningen nu har 120 Medlemmer, hvilket er en Fremgang. Derefter omtalte Formanden den aarlige Præmiering af en Artikel i Foreningens Skrift. Igen i Aar var det en arkæologisk Artikel, forfattet af Lærer Vestergaard Nielsen, Aars, der blev præmieret.

Kassereren, Arkivar Dr. Hjelholt, oplæste Regnskabet, der balancerede med 7242 Kr. og fremviste en Beholdning paa 4361,90 Kr. Budgettet for næste Aar vilde komme ud for en tung Belastning, idet der ydes et Tilskud paa 1500 Kr. til et Værk om gothiske Haandskrifter, som udkommer til Efteraaret.

Man diskuterede derefter Spørgsmaalet om Fremskaffelse af en samlet dansk topografisk Bibliografi. I Diskussionen deltog bl. a. Dr. Lis Jacobsen og Formanden. Flertallet hældede til Fortsættelse af Eriksen og Krarups Udgave 1912—37.

Der fulgte Meddelelser fra Museumsforeningen ved Museumsinspektør Chr. Axel Jensen.

Endelig gav Dr. Lis Jacobsen nogle Oplysninger om Udsendelsen af Danmarks Riges Breve, som foretages af det danske Sprog- og Literaturselskab. Man drøftede, om Værket skulde udsendes heftevis eller samlet. Der var Røster baade for og imod.

Efter en kort Diskussion om Tidspunktet for Aarsmødet sluttede Formanden 1. Del af Repræsentantmødet.

Under Ledelse af Amtslæge Dr. Michelsen, der gav nogle orienterende Oplysninger, saa man derpaa Musets Samlinger.

Lørdag Eftermiddag afholdtes Repræsentantmødets anden Del paa Folkehjem, man besaa derpaa Landsarkivet og foretog derefter en Rundtur i Turistbiler ad de nye Fjordveje. —

Samtidig afholdt — ifølge Hejmdal af 22. Maj — Historisk Samfund for Sønderjylland Generalforsamling paa Folkehjem.

Formanden, Amtslæge Dr. L a u s t e n T h o m s e n, Tønder, bød velkommen.

Da Sekretæren, Dr. B o c k, Haderslev, paa Grund af Embedsrejse var forhindret i at deltage i Aarsmødet, aflagde Formanden Beretning. Sekretærens Manuskript havde følgende Ordlyd:

Historisk Samfund for Sønderjylland har — ifølge en Medlemsoversigt pr. 8. Maj 1939 — mistet 33 Medlemmer og faaet 59 nye Medlemmer.

Af de 33 Medlemmer er følgende afaaet ved Døden:

Grev Brockenhuus Schack, Gram; Gaardejer Jørgen Bonefeld, Sottrup; Dr. Carl Meier, Aabenraa; Repræsentant Th. Petersen, Aabenraa; Prof. Verrier, Paris; Pastor Petersen, Tarup, Odense; Provst Thyssen, Ribe; Jørgen Guthormsen, København; Dr. phil. Ohrt, København; Lærer Lorentzen, Sønderbro, Haderslev; exam. jur. Frejberg, Faaborg; Pastor Madsen, Egtved.

Vi beklager Tabet af disse vore 12 Medlemmer, men nævner dem med Glæde som trofaste Medlemmer og hædrer deres Minde!

Desværre maa vi ogsaa meddele, at 21 Medlemmer har meldt sig ud; for de flestes Vedkommende tilsyneladende uden nogen anden Grund end Mangel paa Interesse — og som sædvanlig paa den mod Foreningen lidet hensynsfulde Maade, at de nægtede at indløse Opkrævningen. Der kunde spares Foreningen en Mængde Porto ved at sende et Postkort med Udmeldelse.

Heldigvis har vi imidlertid netop i Aar vundet saa mange nye Medlemmer, at de fuldt ud opvejer Tabet. Vi har nemlig

— som indledende nævnt — 59 nye Indmeldelser. Vi har saaledes en reel Fremgang paa 24 og staar i Dag med 691 Medlemmer. Historisk Samfund følte Trang til at sige Bogholder K ø c k s ved vor Ekspedition i Aabenraa Tak for den store Støtte, han har ydet under dette vort Fremstød. Der er nemlig drevet en systematisk Agitation for at hverve nye Medlemmer, idet der er udsendt Opfordring til Indmeldelse til et stort Antal Institutioner og Enkeltpersoner: Landmænd, Erhvervsdrivende, Lærere, Præster, Apotekere, Læger og andre Mænd og Kvinder i Sønderjylland og det gamle Land, der kunde skønnes interesserede i at blive Medlemmer. Vi glæder os over det smukke Resultat og haaber, at de nye Medlemmer i Tidens Løb maa blive til trofaste gamle Medlemmer, hvis Interesse for vort Arbejde er af vedvarende Art.

Ligesom i Fjor har Historisk Samfund modtaget Tilskud fra Staten, Dansk Kultursamfund, fra Aabenraa og Haderslev By samt fra de nordslesvigske Amter med Undtagelse af Haderslev Amt. Vi takker de nævnte Institutioner og haaber, at Sønderborg og Tønder By samt Haderslev Amt i det kommende Aar vil følge de øvrige nordslesvigske Byers og Amters Eksempel.

Historisk Samfund har ved Dansk historisk Forenings 100-Aarsmøde været repræsenteret ved Formanden.

Vort eget Aarsmøde afholdtes i Fjor — som det fremgaar af Beretningen i Sønd. Aarb. 1938 II — paa Statsseminariet i Tønder med Bestyrelsesmøde, Generalforsamling og offentlige Lysbilledforedrag af Højskolelærer, cand. mag. Skovmand om Udgravninger ved Danevirke og af Ingeniør Th. Jacobsen om den historiske Baggrund for Rømdæmningen.

Som nævnt ved anden Lejlighed danner Udgivelsen af Sønd. Aarb. Hovedopgaven for Historisk Samfund for Sønderjylland. Redaktionsudvalget har derfor efter bedste Evne forsøgt at fremskaffe saa alsidige og interessante Bidrag som muligt, idet vi lægger Vægt paa at tjene baade Lærd og Lægmand. Ved Hjælp af Illustrationer har vi prøvet paa at give Aarbø-

gerne et mindre tørt og mere levende Præg, end den Slags Bøger i Almindelighed har. Vi kan f. Eks. henvise til den interessante Kortskitse over Blik-Fabrikken i Hammelev fra 1772 i Swanes Artikel i det sidst udkomne Halvbind.

Historisk Samfund har desuden Planer om at udsende Skrifter i fri Rækkefølge med Emner fra Sønderjyllands Historie. Som 1. Bind er paatænkt Offentliggørelse af Provst Erik Christensens Minder fra Tønder.*)

Ogsaa i det forløbne Aar har Historisk Samfund — ifølge en Meddelelse fra Landsarkivar Gribsvad — fortsat Arbejdet for at faa Arkivalier i privat Eje afgivet til Landsarkivet. I Februar Maaned er der afholdt Møder om Sagen i Aabenraa og Sønderborg. Især det sidste Sted var der Interesse for Sagen, og man ønskede Mødet gentaget næste Aar. Derimod er der ikke blevet afleveret mange Privatarkivalier til Landsarkivet. Blandt dem, der har distaaet Historisk Samfund i dette Arbejde, maa især nævnes Museumsinspektør Raben, Sønderborg. Ogsaa Lærer Holdt, Ullerup, har vist Arbejdet megen Interesse. Derimod har Thøste Thøstesen, Fæsted, i dette Aar desværre været helt forhindret i sit Arkivindsamlingsarbejde paa Grund af Sygdom.

Fra Landsarkivets Side er der gjort et Arbejde for ved Hjælp af Amtsskolekonsulenterne og Amtsraadene at faa indsamlet de Skolearkivalier, specielt Skolekrønikerne, og Kommunearkivalier fra tysk Tid, som endnu ikke er blevet afgivet til Landsarkivet, et Arbejde, der synes at skulle bære god Frugt.

Af Arkivalier, som Landsarkivet har modtaget i det sidste Aar, kan nævnes Daler-Emmerlev Sielkommunes Arkiv, en Af-skrift af Chr. Knudsens Beskrivelse af Hagenbjærg Sogn, en Del af Landdags- og Landstingsmand Kloppenborg-Skrums-agers Arkiv, endvidere haves der Løfte paa J. N. H. Skrums-

*) Erik Christensen: »Fra min Virksomhed i Tønder« foreligger nu trykt og vil blive tilsendt vore Medlemmer.

agers Arkiv, Breve til Pastor Mørk Hansen og en Pakke Breve vedrørende Rødding Højskoles gamle Elevforening.

Foruden Arkivindsamlingsarbejdet har Historisk Samfund i Aar ogsaa paa anden Maade været med til at bevare Ting af historisk Interesse fra vor Landsdel. Der tænkes herved paa et Samarbejde, der er paabegyndt mellem Historisk Samfund og Foreningen til gamle Bygningers Bevaring. Fra sidstnævnte Forenings Side er der ønsket fremskaffet en Fortegnelse over Landsdelens monumentale og monumentalt beliggende Vindmøller — dels de saakaldte hollandske og dels Stubmøller — ledsaget af Fotografier af Møllerne. Historisk Samfund lovede straks at paatage sig dette Arbejde. For Tønder Amts Vedkommende udførtes Arbejdet af Bankassistent Erik Svendsen, Tønder, og for Haderslev Amts Vedkommende af Museumsinspektør Neumann, Haderslev, hvem Historisk Samfund herved bringer en hjertelig Tak.

Som det vil være fremgaaet af Beretningen, har vi siden sidste Aarsmøde haft et stille men frugtbart Arbejdsaar. For at denne opadgaaende Linje maa kunne fortsættes i det kommende Aar beder vi vore Medlemmer om ogsaa i Fremtiden at slutte op om og hverve nye Medlemmer til Historisk Samfund for Sønderjylland. —

Kassereren, Amtslæge Dr. Michelsen, oplæste derefter Regnskabet, der balancerede med 6033,70 Kr. og — i Modsætning til sidste Aar, da der var stort Overskud — udviste et Underskud paa 14,70 Kr. I Tilslutning hertil aflagde Seminarlærer Eskildsen Beretning og Regnskab for Sønderjydske Maanedsskrift.

Amtslæge Dr. Michelsen, Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, og Pastor H. F. Petersen, Flensborg, der afgik efter Tur, genvalgtes.

Under Eventuelt drøftedes Udgivelsen af nogle Smaapjecer, omhandlende Forholdene i Grænselandet.

I Forbindelse med Historiker-Stævnet havde Historisk Samfund for Sønderjylland indbudt til et offentligt Møde paa Fol-

kehjem Lørdag Aften. Formanden, Amtslæge Dr. Laustent Thomsen, bød i en formfuldendt Tale Forsamlingen velkommen og fortalte Træk af Folkehjems Historie. Han gav herefter Ordet til Seminarielærer Claus Eskildsen, Tønder, der med Henblik paa Søndagens Udflugt til Vestslesvig fortalte om »Landtab og Landvinding ved Slesvigs Vestkyst«. Han gav en fængslende og livfuld Skildring af Marsken og dens Bebyggelse og af den aartusindgamle Kamp mod Havet. Senere viste Hr. Eskildsen en Række Lysbilleder fra Marsken og Halligerne.

Professor Dr. phil. Knud Fabricius holdt derpaa et Foredrag om Studiet af Sønderjyllands Historie i vore Dage.

Professoren redegjorde herunder for Vanskelighederne ved denne Opgave, der endnu ikke havde kunnet løses. Sønderjyllands Historie er ikke skrevet, men er noget, der skal skrives i den Tid, der kommer. Der ligger, fremhævede han i Forbindelse hermed, en stor Opgave for de sønderjydske Historikere i at faa samlet det vigtige Stof, som rummes i den folkelige Tradition henede, og som der endnu findes Øjenvidner til. Dette Stof bør sikres i Tide, og her er en speciel Opgave for Historisk Samfund.

Professoren redegjorde for det historiske Arbejde, som det udfoldes og er blevet udfoldet, saavel fra dansk som fra tysk Side, og han fandt, at der nu med Oprettelsen af det sønderjydske Landsarkiv, med Stoffet i Rigsarkivet i København og i Kiel og efter Udvekslingen af Arkivalier over Grænsen er store Muligheder for Studiet af Sønderjyllands Historie.

Professoren imødegik videre den Kritik, som i »Sønderjydske Aarbøger«s sidste Nummer rettes mod Københavns Universitet, der i Sammenligning med Universitetet i Kiel beskyldes for at forsømme sin Opgave m. H. t. Forelæsninger i Sønderjyllands Historie. I 28 af de 36 Semestre, der er forløbet siden Genforeningen, er der ved Københavns Universitet blevet holdt Forelæsninger om Emner vedrørende Sønderjyllands Historie, erklærede Professoren, der videre imødegik Artiklens Bebrejdelse af hans Fremhævelse af Professor Erslevs Udtalelse om,

at Historiens Maal altid maatte være at søge Sandheden. Denne Udtalelse og dette Synspunkt vilde Professoren fastholde som det eneste, der er Videnskaben værdigt.

Han vilde dog indrømme, at omend der var gjort et stort Arbejde af danske Historikere m. H. t. Sønderjylland, var der ikke gjort nok. Der burde skabes nye Rammer for dette Arbejde, der ikke burde vedblive at være en Sideopgave. Som i Kiel burde man herhjemme have et særligt Institut til Forskning af Sønderjyllands Historie i alle forskellige Retninger. Meget tyder paa, sluttede han, at dette Ønske i en ikke alt for fjern Fremtid vil være en Realitet, og alle vil vi arbejde for, at det sker, thi Studiet af Sønderjyllands Historie er en Opgave af stor national Betydning.

Efter en vellykket Udflugt til Sydslesvig den følgende Dag — hvori ogsaa en Del af Folkeligt Samfunds Medlemmer deltog — samledes Historikerne Søndag Aften til en afsluttende Middag paa Folkehjem, ved hvilken Byen var Vært.

Borgmester F i n k bød velkommen og gav en Oversigt over Byens Udvikling siden 1920.

Professor Dr. phil. Knud F a b r i c i u s ønskede Historisk Samfund for Sønderjylland til Lykke med de 50 Aar, det har eksisteret.

Endvidere talte Bankdirektør J ø r g e n s e n, Aalborg, Højskolelærer R o a r S k o v m a n d, der takkede for det udmærkede Arrangement af Aarsmødet, Amtslæge Dr. M i c h e l s e n, Museumsdirektør K l e m m, Helsingør, o. fl.

Alle havde været glade for Opholdet i Aabenraa, og det, der særlig havde optaget Deltagerne, var — foruden den gæstfri og hjertelige Modtagelse — Byens Raadhus, Museet og de historiske Emner, der var blevet behandlet, ligesom alle var betaget af Udflugten til Sydslesvig. —

Af de mange Skrivelser, Hist. Samfund i Aarets Løb har modtaget fra Medlemmer og Venner, skal her meddeles følgende indsendte Tilføjelse til Afhandlingen om »De islandske frivillige« i dette Aars første Halvbind:

Niels Emil Weywadt — en fjern Slægtning af mig — født 14./10. 1842, død 22./9. 1872 ved en Badeulykke, sammen med 4 Søskende, var Søn af Niels Peter Emil Weywadt, født 18./3. 1814, død 13./8. 1883, Faktor paa Island, gift med Sophie Brockdorff Tvede, født 16./9. 1825, død 19./2. 1902. — Distriktslægen Johan Peter W. (født 27./2. 1820, død 7./10. 1881), gift med Luise Schaltz (født 16./12. 1820, død 18./3. 1918, 98 Aar gl.!) var hans Onkel, friv. Tvede var vel nok en Slægtning af Niels Emil W. —

Historisk Samfund takker Indsenderen, W. Rasmussen, Flensborg, for ovenstaaende Linjer og for den Interesse for vort Arbejde, som de giver Udtryk for.

Paa et Møde paa Haderslev Amts Museum den 4. Novbr. 1939 enedes en historisk interesseret, talrig Forsamling om at oprette en Hjemstavnsforening for Haderslev By og Amt. Der var Enighed om, at Foreningen skal staa i nært Samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland. Et Syvmandsudvalg, der nedsattes paa Mødet, skal udarbejde en Oversigt over Foreningens Arbejdsfelt og forberede Foreningens formelle Oprettelse. Paa Mødet holdt Dr. Lausten - Thomsen et interessant Foredrag om Hjemstavns historie, hvorunder han paa pegede en Række Opgaver, en saadan Forening vil faa i Haderslev Amt.

Historisk Samfunds næste Aarsmøde afholdes den sidste Søndag i Maj 1940 i Vedsted.

Næste Aarsmøde afholdes i Maj 1940 i Vedsted.

Karl N. Bock.

Historisk Samfund for Sønderjylland. — Driftsregnskab 1938.

Indtægt	Kr.	Øre		Udgift	Kr.	Øre
Medlemsbidrag	3.305	00		Trykning af Sønderj. Aarbøger ..	3.246	30
Statstilskud	560	00		Forfatterhonorarer	1.423	00
Dansk Kultursamfund	1.000	00		Aarsmøde med Foredrag	322	95
Kommunale Tilskud	340	00		Bidrag til Dansk histor. Forening ..	66	10
Salg af Sønderj. Aarbøger (ældre Aarg.) .	558	85		Repræsentationsudgifter	88	60
Annoncer i Sønderj. Aarbøger	248	00		Porto, Tryksager m. m.	351	45
Renter	21	85		Sekretariatsudgifter	350	00
				Kasserer og Ekspedition	200	00
	6.033	70				
Balance	14	70				
	6.048	40			6.048	40

Dr. Michelsen.